

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Michaël Wawryk, Ord. S. Bas. M., *Initiatio Monastica in Liturgia Byzantina: Officiorum Schematis monastici magni et parvum necnon rasophoratus exordia et evolutio. Dissertatio historico-liturgica textibus nunc prima vice editis locupletata.* (Orientalia Christiana Analecta 180). Pont. Institutum Orientalium Studiorum. Roma 1968, σσ. XXIII+275+112*, σχ. 8ον.

1. Λίαν εὐπρόσδεκτον ἀπὸ ἑλληνορθοδόξου θεολογικῆς σκοπιᾶς, ἅμα δὲ καὶ ἐπίκαιρον εἶναι τὸ μετὰ χεῖρας πόνημα τοῦ πατρὸς Michaël Wawryk. Ἀποτελεῖ τοῦτο ἐξαιρετον συμβολὴν εἰς τὸν τελετουργικὸν καὶ δὴ καὶ «λειτουργικὸν» τρόπον τῆς καθιερώσεως τῶν μοναχῶν διὰ τῆς ἀποτάξεως καὶ ἐντάξεως αὐτῶν εἰς τὸν μοναχικὸν βίον. Ὅτι τὸ ἔργον τοῦ π. Wawryk πληροῦ μέγα κενὸν τῆς ἱστορικῆς ἐξελιξεως καὶ ἀναπτύξεως τῆς μοναχικῆς τελετουργικῆς Ἀκολουθίας ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ὁρθοδόξῳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι ἐπὶ 50 καὶ πλέον ἔτη οὐδὲν ἀξιόλογον τοῦ ὑπ' ὄψιν θέματος ἔργον ἐδημοσιεύθη. Τὰ ἔργα τῶν Ρώσων Ἰννοκεντίου Βελαεβ (Περὶ τῆς ἱστορικῆς ἐξελιξεως τῶν σλαβικῶν Σχηματολογίων) ἐν ἔτει 1899 καὶ Νικολάου Παλμὸν (ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Ἑλληνικῶν κειμένων ἐπὶ τῆς καθιερώσεως τῶν μοναχῶν) ἐν ἔτει 1914, ἦσαν τὰ τελευταῖα ἐπὶ τοῦ ὑπ' ὄψιν θέματος. Ὁ π. Wawryk, Οὐκρανὸς ἐκ καταγωγῆς καὶ ἱερομόναχος τοῦ Τάγματος τῶν Βασιλειανῶν μοναχῶν τῆς Ῥωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἤχθη εἰς τὴν ἀπόφασιν ν' ἀσχοληθῇ περὶ τὸ θέμα ἤδη ἀπὸ τοῦ 1935. Κατὰ τὰ ἔτη 1935/9 συντάσσει τὴν ἐπὶ διδακτορικᾷ διατριβῇ του «Περὶ τῆς Ἀκολουθίας τοῦ μικροῦ καὶ τοῦ μεγάλου μοναχικοῦ σχήματος», ἀνεῦρεν ἐν Βιβλιοθήκαις χρφ. σύγχρονα τοῦ ἀρχαιστάτου θεωρουμένου Κώδ. 336 Barberinensis (τέλη Η' αἰ.). ἄγνωστα καὶ εἰς αὐτὸν τὸν Παλμὸν. Ἐκτοτε ὁ σ. ἐπεδόθη εἰς ἐκτενεστέραν ἔρευναν 1) πρὸς ἀνακάλυψιν παλαιῶν κειμένων, προγενεστέραν τῆς περιόδου ΙΔ'-ΙΣΤ' αἰ., καθ' ἣν αἱ ἀκολουθίαι τοῦ μικροῦ καὶ τοῦ μεγάλου μοναχικοῦ σχήματος, ὡς καὶ ἡ τῆς ρασοφορίας, διεμορφώθησαν συμφώνως πρὸς τὴν σημερινὴν γνωστὴν τάξιν, τὴν ἀνευρισκομένην εἰς τὰ ἔντυπα Εὐχολόγια, καὶ 2) πρὸς ἐξακριβωσιν τῶν παλαιωτάτων διατάξεως τῆς γενέσεως τοῦ τελετουργικοῦ τῆς καθιερώσεως τῶν μοναχῶν.

2. Καρπὸς τῆς πολυετοῦς ἐρεύνης τοῦ σ. εἶναι ὁ ὑπὸ ἀνάλυσιν δγκώδης καὶ πλουσιώτατος εἰς εἰδήσεις τόμος διὰ τὸ ὑπ' ὄψιν θέμα, ὅπερ ἐνδιαφέρει καὶ τὴν ἡμετέραν Ἐκκλησίαν, μάλιστα προκειμένου περὶ τῆς ρασοφορίας, περὶ ἧς ἀντικρουόμεναι ἀπόψεις ἐκτίθενται νεωτέρως, οὐ μόνον περὶ τῆς ἀναγκαιότητος καὶ ἀξίας, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς ἱστορικῆς παλαιότητος προελεύσεως ταύτης.

Εὐρεῖαν ἀνάλυσιν τοῦ περιεχομένου τῆς ἐνδιαφερούσης τὸν βυζαντινὸν μοναχισμὸν ἱστορικο-λειτουργικῆς ταύτης μελέτης παρέχομεν κατωτέρω.

Ἡ Εἰσαγωγή (σ. XI-XXIII) εἶναι ἐνημερωτικὴ ἔκθεσις περὶ τοῦ δλου θέματος. Ἐν τῷ πρώτῳ μέρει ἀνερευνᾶται ἡ ἀπὸ τοῦ Δ'-Η' αἰ. παράδοσις τοῦ τρόπου τῆς ἐντάξεως εἰς τὸν μονήρη βίον. Ἐν τῷ Α' κεφ. ἐκτίθεται ἡ σημασία τῶν διὰ τὸν μοναχικὸν βίον χρησιμοποιουμένων ὄρων «ἀποταγή», «ὁμολογία», «σχῆμα» καὶ «ἀπόκλασις» κατὰ τὸν Δ' καὶ Ε' αἰ. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῆς πατερικῆς καὶ ὁψιαιτέρας βυζαντιανῆς γραμματείας, ἀναπτύσσεται ἡ ἰδέα τῆς μοναστικῆς «ὁμολογίας», ἀξιολογουμένης ὡς «δεύτερον βάπτισμα» καὶ ὡς «μυστήριον τελειώσεως». Δασιπῶς ἐκτίθενται τὰ τῆς τελείσεως τῆς μοναστικῆς «ὁμολογίας». Πατερικὰ κείμενα, νομοκανονικὰ διατάξεις, Βλοὶ ἀγίων, μάλιστα δὲ τῶν κορυ-

φαίων ἀσκητῶν μ. Ἀντωνίου καὶ Παχωμίου, ἑτεραι ἀσκητικαὶ διατάξεις ἀπὸ τοῦ μ. Βασιλείου μέχρι καὶ τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου (759-826), προσκομίζονται ὡς πηγὰ τεκμήρια τοῦ τελετουργικοῦ τῆς μοναστικῆς «ὁμολογίας». Σημειωτέον, ὅτι καὶ ὁ περίφημος Βαρβερινὸς Κῶδιξ 336, ὁ περιέχων τὴν ἀρχαιότεραν περὶ τοῦτου Ἀκολουθίαν, θεωρεῖται γραφεὶς τὸν Η' αἰ. Παρατηρητέον, ὅτι ὁ Βαρβ. Κῶδ. 336 περιέχει δὺο Ἀκολουθίας, μιαν διὰ τὸ μικρὸν καὶ ἑτέραν διὰ τὸ μέγα σχῆμα.

3. Τὸ γεγονός τοῦτο δίδει τὴν ἀφορμὴν εἰς τὸν σ. νὰ ἐρευνηθῆ καὶ ἐκθέσῃ μετ' ἐπιστασίας τὸ δλον θέμα τῆς διττῆς Ἀκολουθίας. Ἐν τῷ κεφ. Γ' (σ. 82) γνωρίζει ἡμῖν ὁ σ. ὅτι ὁ περίφημος Θεόδωρος Στουδίτης δριμέως κατεπολέμησε τὸν διαχωρισμὸν τοῦτον τῆς μιᾶς, κατ' αὐτόν, Ἀκολουθίας. Ὁ σ. σημειοῖ ὅτι ὁ διαχωρισμὸς οὗτος τὸ πρῶτον ἐμφανίζεται ἐν τῷ Βίῳ τοῦ ἁγίου Στεφάνου τοῦ Θαυματουργοῦ (725/94), τῷ ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ συνταχθέντι Λεοντίου, ἀμφοτέρων μοναχῶν τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου Σάββα ἐν Ἱεροσολύμοις. Παρατηρητέα ἡ τὸ πρῶτον προσκομιζομένη ὑπὸ τοῦ σ. πληροφορία, ὅτι μεταγενεστέρως καὶ τριπλοῦς διαχωρισμὸς τῆς μοναστικῆς Ἀκολουθίας ἀπαντᾷ. Τὸ πρῶτον ὁ τριπλοῦς διαχωρισμὸς ἐμφανίζεται ἐν τῷ Βίῳ τοῦ ἁγίου Λαζάρου τοῦ Στυλῖτου τοῦ Γαλησιώτου (968-1054), ἐγγὺς τῆς Ἐφέσου ἀσκητεύσαντος, τῷ ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ Γρηγορίου συνταχθέντι. Πολλὰ Εὐχολόγια ἀπὸ τοῦ ΙΑ'-ΙΔ' αἰ. περιέχουσι τὴν τριπλὴν «Τάξιν καὶ Ἀκολουθίαν» τῆς μοναστικῆς Ὁμολογίας, ἕτοι τοῦ Προσχήματος, τοῦ Παλλίου ἢ μικροῦ σχήματος καὶ τοῦ μεγάλου ἀγγελικοῦ σχήματος (σ. 93/6).

4. Ἐν τῷ δευτέρῳ, τῷ καὶ σπουδαιότερῳ μέρει τῆς διατριβῆς του (σ. 107-265), χρησιμοποιοῦν 28 γνωστὰ Ἑλληνικὰ Εὐχολόγια, ἅμα δὲ καὶ ἱκανοὺς ἀνεκδότους κώδικας ἀπὸ τοῦ Θ'-ΙΖ' αἰ., σὺν ἐπὶ τούτοις δὲ καὶ τινὰ Σλαβικά, Γεωργιανὰ καὶ Ἀρμενικά «Σχηματολόγια», ὁ σ. ἐπέτυχε νὰ παράσῃ ἡμῖν πλήρη τὴν ἱστορικο-λειτουργικὴν ἐξέλιξιν τῆς τάξεως, καθ' ἣν ἐτελοῦντο αἱ ἱεραι Ἀκολουθίαι τοῦ τε «μικροῦ» καὶ τοῦ «μεγάλου» μοναχικοῦ σχήματος. Δὲν παρέλειψε δὲ νὰ σημειώσῃ, ὅτι μεγάλη ποικιλία ἐπεκράτει κατὰ διαφόρους ἐποχὰς καὶ εἰς διαφόρους τόπους, προσέτι καὶ εἰς εἰδικὰς τινὰς περιπτώσεις.

Ὁ σ. ἐξετάζει ἐν πρώτοις ἐν τῷ δευτέρῳ μέρει τὸ περὶ τοῦ «μεγάλου» καλουμένου μοναχικοῦ σχήματος, τοῦ παραδιδόμενου ὑπὸ τοῦ ἀρχαιότατου Βαρβερινοῦ κώδικος 336. Ὅτε ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Goar (1647) τὸ κείμενον ἐκ τοῦ ἐν λόγῳ κώδικος, οὐδεὶς ἐγνώριζε τὴν ὑπαρξιν καὶ ἄλλων παρεμφερῶν «Σχηματολογίων». Ἡ συμβολὴ τοῦ π. Wawryk ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι οὗτος ἐν τῇ παλαιογραφικῇ του ἀναζητήσει ἀνεκάλυψε πληρέστερον τύπον τῆς Ἀκολουθίας τοῦ τε «μικροῦ» καὶ τοῦ «μεγάλου» σχήματος, μάλιστα εἰς μεταγενεστέρους τινὰς κώδικας (Cryptensis Γ. β. VII τοῦ Θ'-Ι' αἰ., Cryptensis Γ. β. V τοῦ ἔτους 1019 καὶ Vatic. gr. 1836 τοῦ ΙΑ'-ΙΒ' αἰ.). Ἐκ τῆς συγκριτικῆς μελέτης τῶν κωδίκων κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα, τὸ λίαν πιθανόν, ὅτι τὸ «Σχηματολόγιον» τοῦ Βαρβερινοῦ κώδικος 336 ὑπῆρξε τὸ πρῶτον, ἐν ᾧ διὰ πρῶτην ἐπίσης φορὰν μνημονεύεται ὁ διαχωρισμὸς εἰς δὺο τάξεις διὰ τε τὸ «μικρὸν» καὶ διὰ τὸ «μέγα» σχῆμα με ἰδιαιτέρας Ἀκολουθίας (σ. 107-118). Ἀκολουθεῖ περιγραφή τοῦ πλήρους κειμένου τῆς Ἀκολουθίας τοῦ «μεγάλου» σχήματος, κατὰ τοὺς ἀνωτέρω τρεῖς κώδικας (σ. 120-130). Τῆς αὐτῆς Ἀκολουθίας ἕτερον τύπον ἀνεῦρεν ὁ σ. εἰς τοὺς μὴ ἐκδομένους κώδικας Cryptensis Γ. β. XII τοῦ ΙΑ' αἰ., Messanensis gr. 172 τοῦ ἔτους 1148/9, Uppsaliensis gr. 7 τοῦ ΙΑ'-ΙΒ' αἰ. καὶ τοῦ Vatic. gr. 1969 τοῦ ΙΒ' αἰ. Ἡ ὁμάς τῶν κωδίκων τούτων περιέχει τὴν Ἀκολουθίαν τοῦ «μεγάλου» σχήματος, ἣν ὕστερον μετέφρασεν ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς εἰς τὴν Γεωργιανὴν γλῶσσαν ὁ Ἀθωνίτης ἅγιος Εὐθύμιος ὁ Ἰβηρ († 1028) (σ. 131-140).— Τὸν τρίτον τύπον τῆς Ἀκολουθίας προσκομίζουσι τὰ εὐχολόγια τῶν κωδίκων Paris. gr. 213 τοῦ ἔτους 1027, Μόσχας (τοῦ Μουσειοῦ Rumjancev) 474 τοῦ Ι'-ΙΑ' αἰ., Crypt. gr. Γ.β. I τοῦ ΙΑ'-ΙΒ' αἰ. καὶ Vatic. gr. 1970 τοῦ ΙΒ' αἰ. (σ. 141/5). Ὁ τρίτος οὗτος, ὁ καὶ βραχύ-

τερος τύπος Ἀκολουθίας τοῦ «μεγάλου» σχήματος ἐπεκράτησεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ περὶ τὸν ΙΓ' αἰ., περιληφθεὶς δ' εἶτα εἰς τὰ ἔντυπα Εὐχολόγια, παρεδόθη καὶ ἐτέθη εἰς χρῆσιν παρ' ἡμῖν. Ὁ σ. δὲν παραλείπει νὰ σημειώσῃ τὰς παραλλαγὰς, ἃς ἡ Ἀκολουθία αὕτη ὑπέστη ἐν τῇ διαδρομῇ τῶν αἰώνων (σ. 145/67). Ὁ σ. περιγράφει καὶ τὸ τελετουργικὸν μιᾶς ἐκάστης τῶν τριῶν Ἀκολουθιῶν κατὰ τὴν Καθολογίαν καὶ Ἐνταξίν τῶν ὑποψήφιων εἰς τὸν μοναχικὸν βίον. Περιγράφει ἐπίσης τὰ τῆς ἀποκάρσεως καὶ τῆς ἐνδύσεως τῶν μοναχῶν καὶ ἐν ἰδιαιτέρῳ κεφ. (σ. 177/84) τὸ τελετουργικὸν τῆς ἀποκουκουλώσεως αὐτῶν. Ἰδιαιτέραν περιγραφὴν δίδει περὶ ἐτέρων δύο τύπων συντόμου τινὸς Ἀκολουθίας τοῦ «μεγάλου» σχήματος, γνωστῆς ὡς Ἀκολουθίας «ἐν περιστάσει», διὰ βαρέως ἀσθενούντας ἢ καὶ ἐτοιμοθανάτους, ἐπιθυμούντας πρὸ τῆς τελευτῆς νὰ καρῶσι μοναχοὶ (σ. 168/76).

5. Δυσχερέστερον ἦτο διὰ τὸν σ. τὸ ἔργον τῆς περιγραφῆς τῆς ἱστορικῆς ἐξελιξέως τῆς ἐν τέλει ἐπικρατήσασας Ἀκολουθίας τοῦ «μικροῦ» σχήματος. Ἡ δυσχέρεια προέκυψεν ἐκ τοῦ ὅτι ἀφ' ἑνὸς μὲν διάφοροι ὀνομασίαι τοῦ «μικροῦ» σχήματος ἦσαν ἐν χρῆσει, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ κυρίως διότι τὸ κείμενον τῆς Ἀκολουθίας τοῦ «μικροῦ» σχήματος ἀνευρίσκειτο ἐν εὐαριθμοῖς Εὐχολογίαις τῆς πρώτης ὁμάδος τῶν κωδικίων, τῶν περιεχόντων τὴν Ἀκολουθίαν τοῦ «μεγάλου» σχήματος, ἐνῶ συχνότερον ἀπαντᾷ ἢ τοῦ «μικροῦ» σχήματος Ἀκολουθία εἰς τοὺς κώδικας τῶν δύο ἐτέρων ὁμάδων. Ἐπίσης προέκυψεν ἐκ τῆς μελέτης ἱκανοῦ ἀριθμοῦ Εὐχολογιῶν, ὅτι μέχρι τοῦ ΙΔ' αἰ. οἱ λαμβάνοντες τὸ «μικρὸν» σχῆμα ἐδέχοντο τοῦτο οὐχὶ ἐν μιᾷ καὶ μόνῃ ἱεροτελεσίᾳ, ὡς ἦτο ἡ περίπτωσις διὰ τοὺς «μεγαλοσχημοὺς», ἀλλὰ διαδοχικῶς ἐν δυσὶ κεχωρισμέναις τελεταῖς, ἦτοι ταῖς τοῦ «Προσχήματος» καὶ τοῦ «Παλλίου». Ὁ σ. ἐξετάζει μετ' ἐπιστάσις τὴν διαφοροποίησιν ταύτην, ὡς καὶ τὴν ἐξελικτικὴν πορείαν τῶν ἱεροτελεστιῶν ἀπὸ τοῦ Ι' μέχρι καὶ τοῦ ΙΖ' αἰ., μάλιστα διὰ συγκριτικῆς μελέτης τῶν σχετικῶν χειρογράφων. Ἄλλ' ἀπὸ τοῦ ΙΔ' αἰ. παρατηρεῖ ὁ σ. ὅτι αἱ δύο κεχωρισμέναι τελεταὶ τοῦ «Προσχήματος» καὶ τοῦ «Παλλίου» συγχωνεύονται εἰς μίαν. Ταυτοχρόνως ἕκαστος δημιουργεῖται καὶ νέος διαχωρισμὸς διὰ τῆς καθιερώσεως διπλῆς Ἀκολουθίας, ἣτοι τῆς «ρασοφορίας» καὶ τῆς «σταυροφορίας» τῶν μοναχῶν.

6. Εἶναι πάντως γνωστὸν, ὅτι ἀπὸ τῶν ἀπαρχῶν τοῦ ὀργανωθέντος μοναχικοῦ βίου, οἱ μοναχοὶ ἐνεδύοντο τὸ χαρακτηριστικὸν δι' αὐτοὺς «ράσον» ἦτοι τὸ «Πάλλιον» ἢ τὸν «Μανδύαν», παρελάμβανον δὲ καὶ μικρὸν τινα σταυρὸν, συμβολίζοντα τὸν Σταυρὸν τοῦ Κυρίου. Ὁ σ. ἐκτίθησι μετ' ἀκριβείας τὰ τῆς διπλῆς Ἀκολουθίας εἰς τὸ «ρασοφορέσαι» καὶ «εἰς τὸ σταυροφορέσαι» μοναχὸν (σ. 225/8). Διεξοδικώτερον πῶς διαλαμβάνει περὶ τῆς «ρασοφορίας» τῶν μοναχῶν (σ. 229/49), χρῆσιν ποιούμενος πηγῶν τεκμηρίων ἐκ τοῦ βίου τῶν μοναχῶν, τῶν Εὐχολογιῶν, ὡς καὶ ἐτέρων κειμένων τῆς χριστιανικῆς γραμματείας. Σημειωτέον δ' ὅτι μαρτυρεῖται ἐκ τοῦ ΙΑ' αἰ. γνωρίζουσι ἡμῖν ὅτι τὸ μοναχικὸν «ἔνδυμα» παρεδίδοτο εἰς τὸν ὑποψήφιον μοναχὸν ἀνευ περιπλοκῆς τελετουργίας, ἀλλ' ἀπλῶς διὰ λιτῆς εὐλογίας παρὰ τοῦ Ἡγουμένου καὶ ἀνευ ἐπίσης τριχοκουρίας τοῦ μοναχοῦ. Τὸ ἔθιμον τῆς ἀποκάρσεως ἐπανεμφανίζεται ἀπὸ τοῦ ΙΔ' αἰ. καὶ ἐφεξῆς.

7. Ἐν τέλει τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ ἔργου του (σ. 250/61) ἐκτίθησιν ὁ σ. ὅσα σχετικὰ πρὸς τὴν Ἀκολουθίαν τοῦ τε «μεγάλου» καὶ τοῦ «μικροῦ» σχήματος, ὡς καὶ τῆς «ρασοφορίας» τῶν μοναστηρίων, ἅτινα ὁ σ. ἤντησεν ἐκ τοῦ «Βίου» τῆς ὁσίας Θεοδώρας († 892) τοῦ λεγομένου Τυπικοῦ τῆς βασιλείσεως Εἰρήνης, τοῦ δωρηθέντος τῇ γυναικείᾳ Μονῇ τῆς Κεχαριτωμένης Θεοτόκου ἐν Κ/πόλει. (πρὸ τοῦ ἔτους 1118), καὶ ἐξ ἄλλων κωδικίων ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰ. καὶ ἐφεξῆς. Τὸ ἐν λόγῳ κεφ. ἀποτελεῖ λίαν ἀξιόλογον συμβολὴν πρὸς ἐμπλουτισμὸν τῶν ἡμετέρων γνώσεων περὶ τοῦ γυναικείου Μοναχικοῦ βίου. Σημειωτέον δ' ὅτι, ἐξαιρέσει εἰδικῶν τινῶν Εὐχῶν, ἐμπεριεχομένων κυρίως ἐν τῷ Εὐχολογίῳ καθιερώσεως Μοναστηρίου, τῶν περιεχομένων ἐν τῷ περιφήμῳ Βαρβερινῷ Κώδικι 336, οὐδὲν ἕτερον Σχηματολόγιον ἦτο γνωστὸν ἄχρι σήμερον, πληροφοροῦν περὶ τοῦ τυπικοῦ καὶ τελετουργικοῦ τῆς ἐντάξεως τῶν εἰσεβῶν γυναικῶν εἰς τὸ μοναχικὸν σχῆμα.

Ἐν «Ἐπιμέτρῳ» ὁ σ. (σ. 267/75) περιγράφει 15 Κώδικας, περιέχοντας Εὐχολόγια ἢ Σχηματολόγια. Τέλος ἐν ἐπιστεγάσματι (σ. 1*-112*) παραθέτει κείμενα ἀνέκδοτα μετὰ κριτικῶν σημειώσεων, τὴν φιλολογικὴν κατάρτισιν τοῦ σ. ἀποδεικνύοντα, χρησιμωτάτων διὰ πάντα μελετητὴν τοῦ μοναχικοῦ βίου καὶ τῆς τελετουργικῆς καθόλου ἐντάξεως τῶν μοναχῶν.

Τὸ μετὰ χεῖρας ἔργον τοῦ π. W a w r y k εἶναι πράγματι ἐξαιρετον, γεγραμμένον μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας, φιλολογικῆς καὶ κριτικῆς γνώσεως τῶν πηγῶν, ἀληθῶς ὑποδειγματικῆς. Διὰ τῆς μελέτης του ταύτης ὁ σ. ἐπλούτισε τὰς γνώσεις ἡμῶν, προκειμένου περὶ τῆς ἱστορικο-λειτουργικῆς ἐξελιξέως τοῦ Τυπικοῦ τῶν «Σχηματολογίων» τῆς ἡμετέρας κατ' Ἀνατολὰς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Συμβάλλει δ' ἡ μελέτη αὕτη οὐχὶ μικρὸν καὶ εἰς τὴν βαθυτέραν κατανόησιν τῆς «πνευματικότητος» τοῦ βυζαντιτικοῦ μοναχικοῦ βίου. Ὁ σ. ἐνδιαφερόμενος κυρίως διὰ τὴν προβολὴν τῆς πολυτίμου κληρονομίας τοῦ μοναχικοῦ βίου καὶ τῆς λειτουργικῆς καθόλου πράξεως τῆς Ἐκκλησίας, δὲν παραλείπει ν' ἀναφέρῃ ἐν σεμνότητι τὰς τυχόν ἐλλείψεις τοῦ ἔργου του, ἀλλ' ἅμα καὶ νὰ συστήσῃ, κατόπιν ἰδίων διαγνώσεων καὶ παρατηρήσεων, ἀναθεώρησιν καὶ κριτικὴν ἐκδοσιν τῶν κειμένων τῶν Εὐχολογίων τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, ὡς καὶ τινῶν κειμένων τῶν «Σχηματολογίων».

Κ ω ν. Γ. Μ π ό ν η ς

Π. Κ. Χρήστου, Κριτικὴ τῆς ἐπὶ διδακτορίᾳ Διατριβῆς τοῦ Κ. Μ. Φούσκα «Γρηγόριος ὁ Νεοκαισαρείας Ἐπίσκοπος, ὁ Θαυματουργός», Θεσσαλονίκη, Ἰανουάριος 1970 (Περιοδικὸν «Κληρονομία» τόμ. 2, τεύχ. Α', σελ. 225-227).

ΑΝΑΣΚΕΥΗ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

Δὲν ἀποκρύπτω τὴν βαθεῖαν λύπην, τὴν ὅποιαν ἠσθάνθην ἀναγνώσας ἐν τῷ Περιοδικῷ «ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ» (τόμ. 2, τεύχ. Α', σελ. 225-27) τὴν κριτικὴν τοῦ καθηγητοῦ τῆς Πατρολογίας ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Παν. Χρήστου, ἐπὶ τῆς ἐπὶ διδακτορίᾳ Διατριβῆς μου «Γρηγόριος ὁ Νεοκαισαρείας Ἐπίσκοπος, ὁ Θαυματουργός, Ἀθῆναι 1969, σελ. 271), τῆς ὑπὸ τῆς γεραρᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, κατόπιν εὐμενοῦς εἰσηγήσεως τοῦ εἰδικοῦ καθηγητοῦ τῆς Πατρολογίας καὶ σεβαστοῦ μοι Διδασκάλου κ. Κων. Μπόνη, δημοφώνως ἐγκριθείσης.

Ὁ ἀνεύμενος εὐγνωμόνως ἀπὸ τὸν εἰδικὸν καθηγητὴν ὑποδείξεις διορθωτικὰς ἢ καὶ συμπληρωματικὰς, ἀπαρατήτους καὶ ὠφελίμους διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν πληρότητα τῆς μελέτης μου. Ἀλλ' ὁ κ. Καθηγητὴς ἐχρησιμοποίησεν ὕφος πάντῃ ξένον πρὸς σοβαρὸν ἐπιστήμονα, ἀποφαινόμενος μάλιστα ἀπὸ καθέδρας, χωρὶς ν' ἀποδεικνύῃ τι. Δὲν εἶναι τόσοσιν ἢ πικρόχολος διατύπωσις τῶν ἀπόψεών του, ἥτις ξενίζει. Ἀποκρουστικὸν φαίνεται κυρίως τὸ μέγαλαχον ὕφος, διὰ μέσου τοῦ ὁποίου διακρίνει τις, ὅτι ὁ κ. Καθηγητὴς ἐπιζητεῖ τὴν αὐτοπροβολὴν καὶ τὴν μονοπώλησιν τῆς Πατρολογικῆς Ἐπιστήμης. Ἐξ ὅσων γνωρίζω οὐδέποτε ἐνεφανίσθη εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Θεολογικῶν μας Σχολῶν Καθηγητὴς ὅχι νὰ ἐπικρίνῃ, ἀλλ' οὐδὲ κἂν νὰ σχολιάζῃ πραγματείας ἐγκρινομένας παρὰ τοῦ ὄλου Σώματος μιᾶς ἐκάστης Πανεπιστημιακῆς Σχολῆς. Λυποῦμαι διὰ τὸν κριτὴν μου καὶ ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο.

Ἀρχικῶς ἐσκεπτόμην νὰ μὴ ἀπαντήσω εἰς τὴν καταφώρως ἄδικον κριτικὴν τῆς Διατριβῆς μου ὑπὸ τοῦ κ. Χρήστου, εὐλαβοῦμενος τὸ ὑψηλὸν ἀξίωμά του. Ἐν τέλει ὁμως ἔκρινα,

ὅτι ἐπεβάλλετο νὰ δώσω ἀπάντησιν καὶ δὴ ἐκτενῆ εἰς τὴν κακόπιστον κριτικὴν, ἐπὶ τῷ τέλει τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀληθείας. Ἐκφράζω εἰλικρινῶς τὴν λύπην μου, δι' ὅσα γράφω ἀνασκευάζων τὴν κριτικὴν τοῦ κ. Χρήστου· ἀλλ' εὐρισκόμενος ἐν ἀμύνη, ὡς δεχθεὶς ἀνάιτιον καὶ ἄδικον προσωπικὴν ἐπίθεσιν, καθαρπομένην τῆς ἐπιστημονικῆς μου συγκροτήσεως, δὲν δύναμαι νὰ πράξω ἄλλως.

Κατὰ τὴν ἀνασκευὴν τῆς κριτικῆς τοῦ κ. Χρήστου, ἀκολουθῶ ἀπλῶς τὴν σειρὰν τὴν ὁποῖαν οὗτος ἠκολούθησεν ἐν τῇ «Κληρονομίᾳ». Ἐναγράφω ἐν πρώτοις τὴν γνώμην τοῦ κ. Καθηγητοῦ, ὡς αὕτη διευτυπώθη ἐπὶ τινος θέματος, ἐν συνεχείᾳ δὲ ἐπιχειρῶ τὴν ἀνασκευὴν τῆς. Νομίζω, ὅτι οὐδεμίαν γνώμην τοῦ κ. Χρήστου ἀφήκα ἀναπάντητον.

Εἰς τοὺς ἀναγνώστας τῆς «κριτικῆς» καὶ τῆς «ἀνασκευῆς» τῆς ἐπαφίεται ἡ «δικαία κρίσις» (Ἰωάν. 7, 24) καὶ ἡ συναγωγή τῶν ἐπιβεβλημένων συμπερασμάτων, πρὸς μὲν ὁμοίωσιν τῆς ἰδέας, ὅτι οὐδεὶς εἶναι ἀνεξέλεγκτος καὶ πρὸς προαγωγὴν τῆς Θεολογικῆς Ἐπιστήμης.

Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΚΑΙ Η ΑΝΑΣΚΕΥΗ ΑΥΤΗΣ

Π. Χρήστου: «Ὁ συγγραφεὺς δὲν ἐφρόντισεν ἢ δὲν ἠδυνήθη νὰ θέσῃ ὑπὸ μεθοδικὴν κρίσιν καὶ κατάλληλον ἀξιολόγησιν τὸ συσσωρευθὲν ὑλικόν. Ἡ ἀδυναμία δὲ αὕτη παρουσιάζεται ἤδη ἀπὸ τοῦ πίνακος τῆς βιβλιογραφίας, εἰς τὸν ὁποῖον εἰσάγονται ἀπίθανα λήμματα, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν Π. Διαθήκην ἀναφερόμενα».

Ἄνασκει ἡ: Τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν πίνακα τῆς βιβλιογραφίας τῆς Διατριβῆς μου βοηθήματα τῶν Καθηγητῶν Ἀθανασίου Χαστούπη (Μετάφρασις τῆς Π. Διαθήκης, συνεργασία Π. Χρήστου. κ.ἄ.), Παναγιώτου Μπρατσιώτου (Ὁ Ἐκκλησιαστής) καὶ Νικολάου Μπρατσιώτου (Εἰσαγωγή εἰς τοὺς Μονολόγους τοῦ Ἱερεμίου καὶ Ἀθρολογία τῆς Π. Διαθήκης), ἄτινα ἐξέτισαν τὸν κ. Χρήστου, εἶναι μὲν βιβλία ἀσχολούμενα μὲ προβλήματα τῆς Π. Διαθήκης, ἔχουσι ὅμως σχέσιν καὶ πρὸς θέματα τῆς Διατριβῆς μου. Οὕτω τὰ βιβλία «Ἐκκλησιαστής» καὶ «Ἀθρολογία τῆς Π. Διαθήκης» συμβάλλουν εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ ἔργου τοῦ Θαυματουργοῦ «Μετάφρασις εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν» καὶ δὴ εἰς τὴν περὶ ἀνθρώπου διδασκαλίαν τοῦ Θαυματουργοῦ, δικαιολογοῦνται δὲ ὡς βοηθήματα δι' ἐπὶ μέρους προβλήματα τοῦ Θαυματουργοῦ. Διὰ τὸ ἴδιον ἀκριβῶς θέμα ἐχρησιμοποιήθη καὶ ἡ «Μετάφρασις τῆς Π. Διαθήκης» τοῦ κ. Χαστούπη. Τὸ βιβλίον «Εἰσαγωγή εἰς τοὺς Μονολόγους τοῦ Ἱερεμίου» ἐχρησιμοποιήθη οὐχὶ διὰ τὸν Ἱερεμίαν ἀλλὰ διὰ τοὺς μονολόγους καὶ διαλόγους, τῶν ὁποίων τὰ διάφορα εἶδη ἐξετάζει, ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸν Διάλογον τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὸν Θεόπομπον. Δὲν εὐρίσκω διὰ ποῖον λόγον θὰ ἐπετρέπετο ἡ καταχώρισις μιᾶς Γενικῆς Ἐκκλ. Ἱστορίας εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῆς Διατριβῆς μου ἢ ἐνὸς ἀρθριδίου μιᾶς Ἐγκυκλοπαιδείας καὶ δὲν θὰ ἐπετρέπετο ἡ μνεία ἐνὸς βιβλίου, ἐκ πρώτης ὕψεως ἀδιαφόρου πρὸς τὴν Διατριβήν, εἰς τὴν πραγματικότητα ὅμως ἀσχολουμένου μὲ ἐπὶ μέρους θέματα τῆς Διατριβῆς. Εἰς τὸ τέλος-τέλος δὲν πρόκειται περὶ ἐγκυκλοπαιδειῶν (αἱ ἐξ αὐτῶν νεώτεραι εἰς τὰς πλείεστας περιπτώσεις ἀντιγράφουσι τὰς παλαιοτέρας καὶ οὐδὲν κατ' οὐσίαν προσφέρουσι πρὸς προαγωγὴν τῆς Ἐπιστήμης), ἀλλὰ περὶ εἰδικῶν μονογραφιῶν, αἵτινες εἰσφέρουν σημαντικὴν ὑπηρεσίαν εἰς εἰδικὰ ζητήματα τῆς Διατριβῆς. Τοῦτο διατὶ ἀγνοεῖται ὑπὸ τοῦ κριτοῦ μου; Ἐκτός ἐὰν ἡ σπουδὴ μεθ' ἧς διεξήλθε τὴν Διατριβήν μου ὁ κ. Καθηγητὴς δὲν τοῦ ἐπέτρεψε οὐδὲ ἀπλῆν ἀνάγνωσιν τῆς Διατριβῆς, καθ' ἣν θὰ διεπίστωνε τὴν χρησιμοποίησιν τῶν βοηθημάτων εἰς τὴν σύνταξιν αὐτῆς. Ἄς σημειωθῇ δὲ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι δὲν εἶμαι ὁ πρῶτος ὅστις εἰς τὸν πίνακα βιβλιογραφίας τῆς Διατριβῆς μου ἐσημείωσα καὶ βιβλία μὴ ἀναφερόμενα ἐξ ὀλοκλήρου εἰς τὴν ἐργασίαν μου. Ἀνάλογόν τι ἀποτελεῖ συνήθειαν πολλῶν ἐπιστημόνων, ἡμετέρων καὶ ξένων. Ἄλλ' ἐπὶ τέλους, διατὶ ἡ μνεία ἐνίαν βοηθημάτων εἰς τὴν βιβλιογραφίαν, ἔστω ἀσχέτων-κατὰ τὸν κ. Καθηγητὴν— πρὸς τὸ γενικὸν θέμα τῆς Διατριβῆς, ἀποτελεῖ ἀδυναμίαν μεθοδικῆς κρίσεως καὶ καταλλήλου ἀξιολογήσεως τοῦ συσσω-

ρευθέντος ὑλικού»; 'Ο κ. Καθηγητὴς δὲν τὸν αἰτιολογεῖ, περιοριζόμενος εἰς προσφιλεῖς εἰς αὐτὸν δογματισμούς.

Π. Χρήστου: «'Η ἀδυναμία μεθοδικῆς κρίσεως καὶ καταλλήλου ἀξιολογήσεως τοῦ συσσωρευθέντος ὑλικού», φαίνεται καὶ εἰς τὸ ὅτι ἐν τῇ Διατριβῇ παρατίθενται γνώμαι «ειδικῶν ἢ μὴ ειδικῶν, οἱ ὅποιοι ἀνέφερον κάποτε τὰ ἔτη γεννήσεως, σταδιοδρομίας καὶ θανάτου τοῦ Γρηγορίου, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἔχουν ἀσχοληθῆ ποτὲ μὲ τὴν προσωπικότητα αὐτοῦ».

'Ανασκει: 'Αλλ' ἐφ' ὅσον οἱ «ειδικοί καὶ μὴ ειδικοί» περὶ τοῦ Γρηγορίου «ἀνέφερον κάποτε» περὶ ζητημάτων τινῶν τοῦ βίου τοῦ Γρηγορίου, ὡς τὸ ἀναγνωρίζει ὁ κ. Χρήστου, πῶς οὗτοι ἀδὲν ἔχουν ἀσχοληθῆ ποτέ»; Καὶ διατὶ ἐνοχλεῖται ὁ κ. Καθηγητὴς ἐπειδὴ ἢ ἀναφορὰ αὕτη εἶναι «πίνακες ὀλιόκληροι», ἐφ' ὅσον πολλοὶ ἐξεφράσθησαν ἐπὶ τῶν ἐξεταζομένων θεμάτων; 'Ἐὰν ἄλλοι συνηθίζουσι νὰ οἰκειοποιῶνται γνώμας ἄλλων διὰ τῆς μεθόδου τῆς παρασιωπήσεως καὶ τῆς μὴ ἀναφορᾶς, «ἡμεῖς τοιαύτην συνήθειαν οὐκ ἔχομεν» (Α' Κορ. 11, 16). 'Ἐὰν ὁ ὑποφαινόμενος δὲν ἔχη τὴν σοφίαν τῶν ὑπερβάντων «τὸ στάδιον τῆς ἀφελείας» πατρολόγων, ἐκ τῶν ὁποίων εἰς πρέπει νὰ εἶναι καὶ ὁ κ. Καθηγητὴς, ἔχει πάντως εἰλικρίνειαν καὶ σεβασμὸν πρὸς τὰς γνώμας τῶν ἄλλων, ἀνεξαρτήτως ἂν τοῦτο ἐνοχλῆ τινας.

Π. Χρήστου: «'Ο συγγραφεὺς δὲν εὔρεν ὀλίγους στίχους ν' ἀφιερῶση εἰς τὴν Σχολὴν τοῦ 'Ωριγένους ἐν Καισαρείᾳ καὶ εἰς τὰς συνθήκας ὑφ' ἃς ὁ Γρηγόριος κατέστη μαθητὴς του».

'Ανασκει: 'Ο κ. Καθηγητὴς μὲ ἐμβάλλει εἰς πειρασμὸν νὰ σκεφθῶ, ὅτι δὲν ἀνέγνωσε τὴν Διατριβὴν μου, διὰ νὰ γράφῃ ὅσα γράφει. Διότι τὸ νὰ σκεφθῶ ὅτι τὴν ἀνέγνωσε ἀλλὰ δὲν τὴν κατενόησεν, εἶναι πολὺ βαρὺ διὰ Πανεπιστημιακὸν Καθηγητὴν, τὸ δὲ ὅτι τὴν ἀνέγνωσε καὶ τὴν κατενόησεν, ἀλλ' ἠβελημένως παρεσιώπησε τὰ πράγματα πρὸς δημιουργίαν ψευδῶν ἐντυπώσεων, εἶναι βαρύτερον δι' ἕνα Χριστιανὸν καὶ ἄνθρωπον. Δέχομαι τὴν ἐπιεικεστέραν δι' αὐτὸν ἐκδοχὴν, ὀφειλομένην ἴσως εἰς τὰς πολλὰς καὶ ὑψηλὰς τοῦ ἀσχολίας καὶ τὸν παρακαλῶ ν' ἀνοίξῃ τὴν Διατριβὴν μου εἰς τὰς σελίδας 73-75. 'Ἐναῦθα θ' ἀναγνώσῃ διὰ τὰς σπουδὰς τοῦ Γρηγορίου παρὰ τῷ 'Ωριγένει ἐν Καισαρείᾳ καὶ διὰ τὴν μέθοδον διδασκαλίας τοῦ 'Ωριγένους. Τί θὰ ἤθελε ὁ κ. Χρήστου νὰ γράψω ἐπὶ πλέον διὰ τὴν Σχολὴν τοῦ 'Ωριγένους ἐν Καισαρείᾳ, εἰς μίαν Διατριβὴν περὶ ἑνὸς μαθητοῦ τοῦ 'Ωριγένους; Μήπως διὰ τὸ πόσους μαθητὰς εἶχεν ἡ Σχολὴ καὶ διὰ τὸ κτήριον εἰς ὃ ἔστεγάζετο; 'Ο,τι-δήποτε ἐκτὸς τῶν ὄσων ἐγράφησαν, θὰ ἤτο ἐκτὸς τοῦ σκοποῦ τῆς Διατριβῆς. "Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς συνθήκας ὑφ' ἃς ὁ Γρηγόριος κατέστη μαθητὴς τοῦ 'Ωριγένους, γράφω εἰς τὴν Διατριβὴν μου (σελ. 66), ὅτι ὁ σύζυγος τῆς ἀδελφῆς τοῦ Γρηγορίου-ἐπιφανῆς νομικὸς - «ἀπεσπάσθη ἐκ Νεοκαισαρείας εἰς Καισάρειαν» καὶ ὅτι ὁ Γρηγόριος καὶ 'Αθηνόδωρος «ἀπὸ κοινοῦ ἐγκαταλείπουσι τὴν Νεοκαισάρειαν δι' ἀνωτέρας σπουδὰς, ἀπὸ κοινοῦ συνοδεύουσι τὴν ἀδελφὴν των εἰς Καισάρειαν τῆς Παλαιστίνης, ἀπὸ κοινοῦ σπουδάζουσι παρὰ τῷ 'Ωριγένει». Δὲν ἀντιλαμβάνομαι πῶς ἄλλως θὰ τὰ ἤθελεν ὁ κ. Καθηγητὴς, ἢ οἰοσδήποτε ἄλλος μεμνημένος εἰς τὰ πατρολογικὰ θέματα. Προσφορὰ ἐπὶ τὸ ἀπλοικώτερον τῶν γνωστῶν συνθηκῶν, ὑπάρχει εἰς τὰ ἐγγεγραμμένα τῆς 'Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τὰ προοριζόμενα διὰ τοὺς μαθητὰς τῶν Γυμνασίων. 'Ἡ μετρίότης μου προσεπάθησε νὰ σταθῇ εἰς τὸ ὕψος μιᾶς ἐπὶ Διδακτορικῆς Διατριβῆς.

Εἰς τὴν σελ. 155 τῆς Διατριβῆς μου ὑπάρχει μία τυπογραφικὴ ἀβλεψία. 'Αναγράφεται ὅτι ὁ 'Ωριγένης κατέφυγεν εἰς Καισάρειαν, βαδίζων πρὸς τὴν Βηρυττόν. Δὲν πρόκειται περὶ τοῦ 'Ωριγένους, ἀλλὰ περὶ τοῦ Γρηγορίου, ὅστις βαδίζων πρὸς τὴν Βηρυττόν διήλθεν ἐκ Καισαρείας. "Ὅτι πρόκειται περὶ τυπογραφικῆς ἀβλεψίας, γίνεται ἀμέσως ἀντιληπτὸν ἐκ

τῶν ἐπομένων φράσεων τῆς ἰδίας παραγράφου: «Ἐνταῦθα (ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης) παρέμεινεν ὁ Γρηγόριος σπουδάζων παρὰ τῷ Ὁριγένει, ὅταν «ὁ θεῖος συνοδοιπόρος» τὸν ὠδήγησε πρὸς ἐκεῖνον καὶ «κατεστήσατο» αὐτὸν ἐκεῖ (Παναγηγυρικός 5. ΒΕΠ 17, 282,27). Ἐνταῦθα δὲ ὁ Ὁριγένης «συνδήσασθαι πάντα τρόπον ἐμμηχανήσατο», ἀντιληφθεὶς ὅτι ὁ Γρηγόριος κατ' ἀρχὰς «ἐξολισθαίνειν καὶ ἀποδιδράσκειν ἐπειράτο, ἀναχωρεῖν τε ἀπ' αὐτοῦ βουλόμενος ἐπὶ τὴν Βηρυττὸν ἢ ἐπὶ τὴν πατρίδα» (Παναγηγυρικός 6 ΒΕΠ 17, 282, 38-40). Ἐνταῦθα δὲ ἐξεφωνήθη ὁ Λόγος, ὡς τοῦτο μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἐπιγραφή αὐτοῦ μετ' ἀπλότητα καὶ λιτότητα: «Λόγος δὲ εἶπεν ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης». Ὁμοίως γίνεται εὐκόλως ἀντιληπτὸν καὶ ἐξ ἄλλων σημείων τοῦ βιβλίου μου (π.χ. σελ. 66, 78 ὑποσημ. 95 κ.ά.). Ἐν τούτοις ὁ κ. Καθηγητῆς, μὴ διακρινόμενος διὰ τὴν καλόπιστον κριτικὴν, ἐκλαμβάνει τὸ τυπογραφικὸν λάθος ὡς «ἀποκαρδιωτικὴν σύγχυσιν προσώπων» μετὰ θαυμαστικοῦ. Ἄραγε τί θὰ ἔλεγεν ἐὰν ἀνεγίνωσκεν εἰς τὸ ἔργον τοῦ καθηγητοῦ Β. Τατάκη (Ἡ συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας στὴ Χριστιανικὴ σκέψη, Ἀθήνα 1960, σελ. 53) ὅτι ὁ Γρηγόριος ἐπήγαγεν εἰς Β α γ δ α τ η ν διὰ νομικὰς σπουδὰς; Ἐπ' αὐτοῦ γράφω εἰς τὴν Διατριβὴν μου (σελ. 79 ὑποσ. 95) ὅτι «ἴσως πρόκειται περὶ τυπογραφικῆς ἀβλεψίας. Ὁ καθ. Τατάκης προφανῶς ἐννοεῖ τὴν Βηρυττὸν». Οὕτω δὲν ὁμιλῶ περὶ «ἀποκαρδιωτικῆς συγχύσεως» τοῦ καθηγητοῦ συγγραφῆως, διότι μὴ περιορισθεὶς μόνον εἰς ἓνα στίχον τοῦ βιβλίου του, διεπίστωσα ὅτι πρόκειται περὶ ἀβλεψίας. Ἄλλ' εἰς τὸν κ. Χρήστου δὲν εὕρισκω «τὴν εὐμένειαν τοῦ ἀναγνώστου» διὰ τὰ παροράματα τοῦ βιβλίου· εὕρισκω τι, ἕπερ ἀδυνατῶ καὶ νὰ κατανοήσω καὶ νὰ δικαιολογήσω.

Ἡ αὐτὴ ἔλλειψις καλοπιστίας τοῦ κ. Χρήστου σημειοῦται καὶ εἰς τὴν φράσιν του, καθ' ἣν δῆθεν νομίζω «ὅτι ὁ ἀπὸ τοῦ 337 μέχρι τοῦ 361 βασιλεύσας αὐτοκράτωρ εἶναι ὁ Κωνσταντῖνος Β'». Οὔτε νομίζω, οὔτε λέγω τοιοῦτόν τι. Ἀπλῶς παραθέτω ἐντὸς εἰσαγωγικῶν — δὲν τὰ εἶδεν ἄραγε ὁ κ. Καθηγητῆς; — τὸν Θ. Βαλασαμῶνα (MG 137, 1273AB): «Δύο γεγονόσιν ἐν Ἀντιοχείᾳ τῆς Συρίας σύνοδοι· ἡ μὲν ἐπὶ Ἀδρηλιανοῦ (270-75) βασιλέως Ρωμαίων κατὰ Παύλου τοῦ Σαμοσατεύου, ὃς αἰρεσιάρχης ἐγένετο, λέγων τὸν Κύριον ἡμῶν καὶ Θεὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ψιλὸν ἄνθρωπον· τὸν δὲ Ἰῖδὸν τοῦ Θεοῦ λόγον προφορικόν. Παρήσαν δὲ ἐν τῇ συνόδῳ ταύτῃ πολλοὶ καὶ ἄλλοι, καὶ ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θαυματουργός... ἑτέρα δὲ αὐθις συνέστη σύνοδος ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐπὶ Κωνσταντίνου (337-361) τοῦ υἱοῦ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, μετὰ πέντε ἔτη τῆς τελευτῆς τοῦ πατρὸς αὐτοῦ», ἦτοι τὸ 342. Ἐγὼ θέτω μόνον τὴν χρονολογίαν 337-361, ἥτις ἀναφέρεται εἰς τὸν Κωνσταντῖνον, υἱὸν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, βασιλεύσαντα ἀπὸ τοῦ 337-361 ἄλλοτε ὁμοῦ μετὰ τὸν Κωνσταντῖνον Β' καὶ Κωνσταντῖνον καὶ ἄλλοτε μόνος. Εἰς τὸ βιβλίον μου δὲν ὑπάρχει «Κωνσταντῖνον Β'» ὡς λέγει ὁ κ. Καθηγητῆς, ἀλλ' ἀπλῶς «Κωνσταντίνου», ἕπερ εἶναι λάθος ὀφειλόμενον εἰς ἀβλεψίαν τοῦ τυπογράφου καὶ τοῦ διορθωτοῦ καὶ οὐχὶ εἰς ἄγνοιαν ἰδικήν του. Τοῦτο ἀποδεικνύεται εὐκόλως ἐκ τῶν ἐξῆς: 1) Τὸ ἐντὸς εἰσαγωγικῶν κείμενον εἶναι τοῦ Βαλασαμῶνος καὶ οὐχὶ ἰδικόν μου, ὁ δὲ Βαλασαμῶν (MG 137, 1273AB) ὀρθῶς γράφει «Κωνσταντῖνος». Ἐφ' ὅσον οὐδεμία ὑπ' ἐμοῦ γίνεται μνεῖα περὶ λάθους τοῦ Βαλασαμῶνος ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος, συνάγεται ὅτι τὸ δέχομαι ὡς ὀρθόν. Ἐὰν δὲ τὸ θεωρούμενον ὑπ' ἐμοῦ ὡς ὀρθὸν δὲν ἐγράφη εἰς τὸ βιβλίον, ἀλλ' ἐγράφη «Κωνσταντῖνος», συνάγεται ὅτι πρόκειται περὶ καθαρώς τυπογραφικοῦ λάθους, ἕπερ διέφυγε τῆς προσοχῆς καὶ τοῦ διορθωτοῦ τῶν τυπογραφικῶν δοκιμῶν. 2) Εἰς τὴν παράθεσιν τοῦ Βαλασαμῶνος δὲν ὑπάρχει ἡ χρονολογία 337-361, ἐτέθη δὲ ὑπ' ἐμοῦ ἐντὸς παρενθέσεως. Τοῦτο ἔπρεπε νὰ ὀδηγήσῃ τὸν κριτικὸν τοῦ βιβλίου μου εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τοῦ Κωνσταντίνου Β', δολοφονηθέντος τὴν Ἀνοιξίν τοῦ 340 καὶ βασιλεύσαντος — ἐν πάσῃ περιπτώσει — εἰς τὴν Δύσιν καὶ οὐχὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἀλλὰ περὶ τοῦ Κωνσταντῖνου, ὅστις ὄντως ἐβασίλευσεν ἀπὸ τοῦ 337-361 εἰς τὴν Ἀνατολήν ἔνθα ἡ Ἀντιόχεια, περὶ τῶν Συνόδων τῆς ὁποίας μαρτυρεῖ ὁ Βαλασα-

μῶν. 3) Εἰς τὸ δακτυλογραφημένον χειρόγραφόν μου σελ. 74, ὅπερ ἐδόθη κατ' ἀρχὰς εἰς τὸν Καθηγητὴν τῆς Πατρολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν κ. Κωνσταντῖνον Μπόνην καὶ οὐτινος τὴν μαρτυρίαν ἐπικαλοῦμαι, καθὼς καὶ εἰς τὸ πολυγραφημένον χειρόγραφόν μου σελ. 63, ὅπερ ὑπεβλήθη εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν πρὸς κρίσιν, ἥστινος τὴν μαρτυρίαν ἐπίσης ἐπικαλοῦμαι, ἀναγράφεται τὸ ὄρθον «...ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐπὶ Κωνσταντίου (337-361)...». Τὸ τελευταῖον τοῦτο δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἔχη ὕψει του ὁ κ. Χρήστου, ἀλλ' ἀσφαλῶς οὗτος γνωρίζει ὅτι ἡ διαδικασία τῆς κρίσεως — ἐγκρίσεως ἢ ἀπορρίψεως — μιᾶς Διατριβῆς γίνεται κυρίως ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὑποβαλλομένου εἰς τὴν Σχολὴν πολυγραφημένου χειρογράφου, καὶ ὅτι ἡ Διατριβὴ μου ἦτο ἐγκριμένη. Ἐπομένως ἐὰν εἰς τὸ ὑποβληθὲν χειρόγραφόν μου ἀνεγράφτο τὸ λανθασμένον «ἐπὶ Κωνσταντίνου», τότε — παρ' ὅλον ὅτι ἡ ἔγκρισις μιᾶς Διατριβῆς ὑπὸ τῆς Σχολῆς «δὲν ὑποδηλοῖ ἀποδοχὴν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως» — κατὰ τινὰ τρόπον τὸ λάθος βαρύνει καὶ ὀλίγηρον τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν, ἥτις δὲν διώρθωσε τὸ ὑποτιθέμενον λάθος καὶ τὸ ἐνέκρινεν ὡς ὄρθον. Ἀλλὰ τοῦτο θὰ ἦτο πάρα πολὺ διὰ νὰ τὸ ἰσχυρισθῇ ὁ κ. Χρήστου — γενόμενος τιμητῆς τῆς γαλουχησάσης, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἀναδειξάσης, αὐτὸν περιεσμένου τῶν Θεολόγων Σχολῆς τοῦ Ἀθήνησι Πανεπιστημίου — ἀλλὰ καὶ οἰοσθήποτε ἕτερος ὁσονδήποτε μέγας ἀκαδημαϊκὸς Διδάσκαλος. Ἐὰν δὲ εἰς τὸ ὑποβληθὲν χειρόγραφόν μου ἀνεγράφτο τὸ ὄρθον «...ἐπὶ Κωνσταντίου...» — ὅπως καὶ ἀνεγράφτο — καὶ εἰς τὸ βιβλίον μου ἀνεγράφῃ «ἐπὶ Κωνσταντίνου», τότε πρόκειται περὶ καθαρῶς τυπογραφικοῦ λάθους. Ταῦτα γίνονται εὐκόλως φανερά καὶ εἰς τοὺς ἔχοντας ἀπλῶς «κοινὸν νοῦν», ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι εἶναι καλόπιστοι. Λυποῦμαι διότι εἰς τὸν Καθηγητὴν Χρήστου δὲν ἔγιναν φανερά, οὔτε εὐκόλως οὔτε δυσκόλως.

Π. Χρήστου: «Ὁ συγγραφεὺς νομίζει ὅτι ἡ Ἱστορία τοῦ Εὐσεβίου καλύπτει τὰ δέκα πρῶτα ἔτη τῆς ἀρειανικῆς ἐριδος».

Ἀνασκευή: Εἰς τὸ βιβλίον μου (σελ. 104) γράφω: «Πιστεύομεν ὅτι ἡ λέξις «διαβόητος» τὴν ὅποιαν ὁ Εὐσέβιος χρησιμοποιοεῖ περὶ τοῦ Γρηγορίου, ἔχει σχέσιν τινὰ πρὸς τὰ θαυμαστά ἔργα, ἥτοι τὰ αὐμάτα τοῦ Γρηγορίου. Ἄλλωστε, πᾶν ὅ,τι δὲν ἀναφέρει ἢ δὲν ἐπαινεῖ ὁ Εὐσέβιος, δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρξεν. Χάριν παραδείγματος ἀναφέρομεν ὅτι ὁ Εὐσέβιος, κατὰ τὸν Φώτιον (Μυριόβιβλον 127), οὐδὲν σαφὲς λέγει περὶ τῆς ἀρειανικῆς αἵρέσεως, «οὐδ' εἰ τῆς δόξης ἐκείνης εἶχετο, οὐδ' ὅτι καταβέβληται, ἀλλ' οὐδ' ὅτι φαύλως ἢ ὀρθῶς ἐδόξαζεν ὁ Ἄρειος...», καίτοι ἡ Ἱστορία τοῦ Εὐσεβίου καλύπτει χρονικῶς τὰ πρῶτα 10 ἔτη ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς ἀρειανικῆς αἵρέσεως». Ὁ κ. Χρήστου πρὸς δημιουργίαν προφανῶς ψευδῶν ἐντυπώσεων, παραλείπει νὰ μνημονεύσῃ τὴν γνώμην μου ὅτι ἡ κάλυψις περὶ τῆς ὁποίας ὀμιλῶ εἶναι χρονικὴ καὶ ὅτι τὰ πρῶτα 10 ἔτη τῆς ἀρειανικῆς ἐριδος τὰ ὁποῖα ἀναφέρω ὑπολογίζω «ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως» τῆς ἐριδος καὶ οὐχὶ ἀπὸ τῆς τελεσιδικίου καταδίκης αὐτῆς.

Εἶναι τοῖς πᾶσι γνωστόν, ὅτι ὁ Ἄρειος κατεδικάσθη τῷ 325 ὑπὸ τῆς Α' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἀλλ' οὐχὶ μόνον ὑπ' αὐτῆς. Προηγουμένως οὗτος κατεδικάσθη, μετὰ τῶν ὁμοφρόνων του, ὑπὸ τοῦ Ἀλεξανδρείας Ἀλεξάνδρου (Θεοδορήτου, Ἐκκλ. Ἱστορία 1,4,57), διότι ἀπὸ τοῦ 318 (J. N. Kelly: Early Christian doctrines, London 1960, σελ. 226) ἤρχισεν ἐπισήμως νὰ διδάσκῃ τὰς τολμηράς του ιδέας εἰς ἐκκλησιαστικὰ κηρύγματα (Σωζόμενον, Ἐκκλ. Ἱστορία 1,15), ἐνῶ ἐνωρίτερον ἀκόμη ἦσαν γνωσταὶ αἱ ιδέαι τοῦ Ἀρείου, ἀλλ' «ὁ Ἀλεξανδρεὺς Ἀλέξανδρος δὲν ἔλαβεν ἀμέσως δραστήρια μέτρα κατὰ τοῦ Ἀρείου, ἀλλὰ καλῶν τὸν πρεσβυτέρους καὶ ἄλλους κληρικούς διεξῆγε συζητήσεις» (B Στεφανίδου, Ἐκκλ. Ἱστορία, Ἀθήναι 1948, σελ. 157). Ἐπομένως ἡ αἵρεσις τοῦ Ἀρείου ἐνεφανίσθη πολὺ πρὸ τοῦ 318, ἐὰν μάλιστα λάβωμεν ὑπ' ὄψει, ὅτι οὗτος ὑπῆρξε μαθητῆς καὶ ὁμόφρων τοῦ Λουκιανοῦ (+ 312) δεχομένου καὶ κηρύττοντος ἐπὶ πολὺν χρόνον

τὸν δυναμικὸν μοναρχιανισμόν. Δυναμικὸς δὲ μοναρχιανισμὸς σημαίνει ἄρνησιν τῆς Τριαδικότητος τοῦ Θεοῦ καὶ ἄρνησιν τῆς Θεότητος τοῦ Χριστοῦ, δηλαδὴ Ἀρειανισμόν εἰς τὴν οὐσίαν. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἀκόμη τῆς τοποθετήσεώς του εἰς τὸν ἀρχαιότερον Ναὸν τῆς Ἀλεξανδρείας ὑπὸ τοῦ Ἀχιλλᾶ (311-312), ὁ Ἄρειος ἦτο αἰρετικὸς καὶ ἡ αἵρεσίς του γνωστὴ. Δύναται τις ἐπομένως νὰ υποστηρίξῃ βασίμως, ὅτι ἀπὸ τοῦ 313 ἡ αἵρεσις τοῦ Ἀρείου καὶ γνωστὴ ἔγινε, καὶ τὴν Ἐκκλησίαν ἀπησχόλησε καὶ ζήτημα δογματικὸν ἔθεσεν. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Εὐσεβίου ἔλαβε τὴν τελικὴν αὐτῆς μορφήν περὶ τὸ 323 ἢ 324 (Δ. Μπαλάνου, Πατρολογία, Ἀθήναι 1930, σελ. 264), ἄρα αὕτη χρονικῶς καλύπτει τὰ πρῶτα δέκα ἔτη ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς ἀρειανικῆς ἔριδος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀγνοεῖ ὁ κ. Χρήστου, τὴν δὲ ἀγνοίαν του διακηρύσσει πανηγυρικῶς.

Π. Χρήστου: «Ὁ συγγραφεὺς νομίζει ὅτι τὸ ἔτος 315 περιλαμβάνεται εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους».

Ἀνασκειῖται: Εἰς τὴν Διατριβὴν μου γράφω: «Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἡ Νεοκαισάρεια καθίσταται ἔτι σπουδαιότερα. Τοῦτο δὲ ἀποδεικνύεται: α) Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐκεῖ συνεκλήθη μία ἀπὸ τὰς ἀρχαιότερας τοπικὰς Συνόδους, ἡ Σύνοδος τῆς Νεοκαισαρείας τὸ 315, μετὰ τὰς Α' καὶ Β' ἐν Ἀντιοχείᾳ (264/5 καὶ 269/70) καὶ ἐν Ἀγκύρᾳ (314) συνελευσάσας. Ἡ προτίμησις τῆς Νεοκαισαρείας, ὑπὸ 24 ἔστω Ἐπισκόπων, τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, εἶναι ἐνδεικτικὴ. β)..... γ).....». Ὡς ἀντιλαμβάνεται ὁ ἀναγνώστης, ἡ πρόθεσις μου ἐνταῦθα δὲν εἶναι νὰ καθορίσω πότε ἀρχίζει ἢ πότε τελειώνει ἡ βυζαντινὴ περίοδος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον διχάζει τὰς γνώμας καὶ αὐτῶν τῶν ειδικῶν (Ν. Β. Τωμαδάκη: Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τοῦ Βυζαντίου, ΘΗΕ, 3, 1076 ἑ.), ἀλλὰ νὰ υπογραμμίσω τὴν σπουδαιότητα τῆς Νεοκαισαρείας. Δὲν ἀρνοῦμαι ὅτι ὑπάρχει ἀσάφεια τις εἰς τὸ κείμενόν μου ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν βυζαντινὴν περίοδον, ἀλλὰ τὸ θέμα μου δὲν εἶναι ἡ διάρκεια τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Εἶναι τοῦλάχιστον περιεργον τὸ ὅτι ὁ κ. Χρήστου ἀσχολεῖται μὲ τὰς παρωνυχίδας τῆς Διατριβῆς μου, παραλείπων νὰ ἐξετάσῃ οὐσιώδη θέματα.

Π. Χρήστου: «Ὁ συγγραφεὺς νομίζει ὅτι τὸν Octavius ἔγραψεν ὁ Ἀρνόβιος».

Ἀνασκειῖται: Ἐν τῇ Διατριβῇ μου (σελ. 193-4) ἀναγράφονται: «Ὁ ἡμέτερος Καθηγητὴς κ. Κων/νος Μπόννης κατέτασσε τὸ ἔργον τοῦτο (δηλαδὴ τὴν πρὸς Φιλάγγριον ἐπιστολὴν τοῦ Θαυματουργοῦ) μεταξύ τῶν ἀμφιβαλλομένων ἔργων τοῦ Γρηγορίου, καίτοι ἐδέχτο ὡς πιθανὴν τὴν γνώμη τῶν Ryssel καὶ Dräseke, καθ ἣν ἡ ἐπιστολὴ ἔγραψεν ὑπὸ τοῦ Θαυματουργοῦ. Ἦδη, ὡς ἐδήλωσεν ἡμῖν εἰς προφορικὴν συζήτησιν, ἀφορῶσαν εἰς τὴν γνησιότητα τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Φιλάγγριον, φρονεῖ, ὅτι τὸ ἔργον δὲν εἶναι τοῦ Θαυματουργοῦ καὶ ὅτι τοῦτο ὁμοιάζει πρὸς τὴν ἀπολογία τοῦ Ἀρνοβίου Octavius». Καὶ πάλιν ἐνταῦθα δὲν πρόκειται περὶ θέματος οὐσίας, ἀλλὰ περὶ παρωνυχίδος, μετὰ τῆς ὁποίας ἀσχολεῖται ὁ κ. Χρήστου. Τὸ θέμα μου εἶναι ἡ γνησιότης τῆς πρὸς Φιλάγγριον ἐπιστολῆς, ἐὰν δηλαδὴ αὕτη ἔγραψεν ἢ ἔχει ὑπὸ τοῦ Θαυματουργοῦ. Ἐπ' αὐτοῦ οὐδὲν λέγει ὁ κριτὴς μου, εἴτε ἐπειδὴ συμφωνεῖ μαζί μου, εἴτε ἐπειδὴ — ἐνδεχομένως — ἀγνοεῖ τὸ θέμα, εἴτε δι' ἄλλον τινὰ λόγον, ἀγνωστον εἰς ἐμέ. Ἐπὶ πλέον ἐκ τοῦ ἀνωτέρω παρατεθέντος ἀποσπάσματος τοῦ βιβλίου μου, δὲν συνάγεται ὅτι ὁ ὑποφαινόμενος νομίζει τὸν Ἀρνόβιον συγγραφέα τοῦ Octavius. Γνωστὴ εἶναι ἡ ἀποψὶς καθ' ἣν τὸν διάλογον Octavius ἔγραψεν ὁ Μινούκιος Φήλιξ καὶ ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο προσετέθη ὡς Η' βιβλίον εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ἀρνοβίου Adversus Nationes (ML 5, 349-1374). Ταῦτα πάντως ὡς λίαν πιθανὰ καὶ οὐχὶ ἐντελῶς βέβαια, διότι ὑπάρχουν καὶ τινες θεωροῦντες τὸν Octavius προγενέστερον καὶ αὐτοῦ τοῦ Τερτυλλιανοῦ, χρησιμοποιοῦσαντος δῆθεν τούτον ὡς πηγὴν καὶ ὑπόδειγμα. Ἄς σημειωθῇ πάντως, ὅτι ὁ Octavius διασώζεται εἰς ἓν μόνον χειρόγραφον τοῦ Θ' αἰῶνος (ὑπ' ἀριθ. 1661 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων), περιέχον τὸ ἔργον τοῦ Ἀρνοβίου Adversus Nationes.

Πάντα ταῦτα εἶναι παντελῶς ξένα πρὸς τὸ ὑπ' ἐμοῦ ἐξεταζόμενον ἐν τῇ Διατριβῇ μου θέμα καὶ διὰ τοῦτο δὲν κατεχωρίσθησαν ἐν αὐτῇ. Εἰς τὴν Διατριβὴν μου γράφω, ὅτι ὁ Καθηγητὴς κ. Κων/νος Μπόννης μοι ἐδήλωσεν, ὅτι φρονεῖ, ὅτι ἡ πρὸς Φιλάργιον ἐπιστολὴ ὁμοιάζει πρὸς τὴν ἀπολογίαν τοῦ Ἀρνοβίου Octavianus. Ἐνδεχομένως δὲν ἀπέδωσα καλῶς ἐπὶ τοῦ προκειμένου θέματος τὴν γνώμην τοῦ σεβαστοῦ μοι Καθηγητοῦ. Ἐκφράζω τὴν λύπην μου ἐὰν παρενόησα τὴν γνώμην του.

Π. Χ ρ ἡ σ τ ο υ : «Οὐδεμία προσπάθεια καταβάλλεται διὰ νὰ εὑρεθοῦν οἱ συντάκται τῶν βιογραφιῶν τοῦ Γρηγορίου. Ὁ συγγραφεὺς στηρίζεται εἰς τὰς γνώμας τῶν Κοντογόνη, Δέρβου καὶ ἄλλων πατρολόγων, οἱ πλείστοι τῶν ὁποίων δὲν ἠσχολήθησαν μὲ τὸ πρόβλημα. Λέγει μάλιστα ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Βιογραφία ἀπεδίδετο ἀπὸ τοῦ Δ' ἡδὴ αἰῶνος εἰς τὸν Γρηγόριον Νύσσης, ἀλλὰ φέρει μαρτυρίαν μὲν ἀπὸ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος».

Ἄ ν α σ κ ε υ ἡ : Εἰς τὴν Διατριβὴν μου (σελ. 30-1ε.) γίνεται ἐκτενὴς λόγος περὶ τοῦ συγγραφῆος τῆς Ἑλληνικῆς Βιογραφίας τοῦ Θαυματουργοῦ, τουτέστι περὶ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ὅστις καὶ γνωστὸς τυγχάνει τοῖς πᾶσι ὡς συγγραφεὺς τῆς βιογραφίας καὶ ὑπὸ πλείστων ἀναγνωρίζεται ὡς τοιοῦτος. Ἐπομένως ἡ φράσις τοῦ κριτοῦ μου «οὐδεμία προσπάθεια καταβάλλεται διὰ νὰ εὑρεθοῦν οἱ συντάκται τῶν βιογραφιῶν τοῦ Γρηγορίου» εἶναι ἀνακριβής. Διὰ τοὺς συγγραφεῖς τῆς Λατινικῆς (σελ. 45), τῆς Ἀρμενικῆς (σελ. 48) καὶ Συριακῆς (σελ. 50) Βιογραφίας, ἀναφέρω ὅτι παραμένον ἀγνωστοί. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι «οὐδεμία προσπάθεια καταβάλλεται διὰ νὰ εὑρεθοῦν οἱ συντάκται» τῶν βιογραφιῶν τούτων, ἀλλ' ἀπλῶς ὅτι ἡ καταβληθεῖσα προσπάθεια δὲν ἀπέδωκεν οὐσασιτικὸν ἀποτέλεσμα δυνάμενον νὰ μνημονευθῇ. Οἱ συντάκται τῶν τριῶν τούτων βιογραφιῶν παραμένουσιν ἀγνωστοί, λόγῳ ἑλλείψεως ἐπαρκῶν ἀρχαίων μαρτυριῶν, μόνον δὲ εἰκασίαι εἶναι δυνατὸν νὰ διατυπωθῶσιν. Ἄ ν ὁ κ. Χρήστου θεωρῇ εὐκόλον ἢ ἔστω δυνατὸν τὸ ν' ἀνεύρη τοὺς συντάκτας τῶν τριῶν τούτων βιογραφιῶν, ἅς τὸ ἀποτολήσῃ. Θὰ πεισθῇ τότε ὅτι οἱ συντάκται τῶν τριῶν τούτων βιογραφιῶν εἶναι, τὸ γε νῦν ἔχον, ἀγνωστοί. Ἄλλωςτε ἡ Διατριβὴ μου ἀσχολεῖται μὲ πλείστα ὅσα θέματα ἀφορῶντα εἰς τὸν Θαυματουργόν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ ἦτο ἐπιτρεπτόν, ν' ἀσχοληθῇ διὰ πλείονων μὲ τὰς ἀρχαίας βιογραφίας, αἵτινες καλύπτουν ἐν μόνον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου μου.

Ὁ κριτὴς μου φρονεῖ ὅτι «στηρίζομαι εἰς τὰς γνώμας τῶν Κοντογόνου, Δέρβου καὶ ἄλλων πατρολόγων, οἱ πλείστοι τῶν ὁποίων δὲν ἠσχολήθησαν μὲ τὸ πρόβλημα τῶν βιογραφιῶν». Ἐν πρώτοις δὲν στηρίζομαι ἀλλ' ἀπλῶς ἀναφέρω ὠρισμένους πατρολόγους. Συγκεκριμένως γράφω εἰς τὴν Διατριβὴν μου: «Ἡ ἀπόδοσις δὲ τῆς συγγραφῆς τῆς βιογραφίας ταύτης εἰς τὸν Γρηγόριον τὸν Νύσσης ἀπὸ τοῦ Δ' ἀκόμη αἰῶνος δὲν ἀντιτίθεται πρὸς τὰ πορίσματα καὶ τῶν νεωτέρων καὶ συγχρόνων ἐρευνητῶν. Πράγματι οἱ Κ. Κοντογόνου, V. Ryssel, G. Krüger, Γ. Δέρβος, W. Telfer, J. Quasten, B. Altaner, F. L. Cross καὶ Κ. Μπόννης, διὰ νὰ μνημονεύσωμεν μόνον ὀλίγους, ἀποδίδουν τὴν συγγραφὴν τῆς βιογραφίας ταύτης εἰς τὸν ἅγιον Γρηγόριον τὸν ἐπίσκοπον Νύσσης». Διὰ τὸ κ. Χρήστου ἐκ τῶν ἐννέα πατρολόγων τοὺς ὁποίους ἀναγράφω μνημονεῖ μόνον τοὺς δύο ὀνομασί; Διὰ τὸ δὲν ἀναφέρει καὶ τὰ ὀνόματα τῶν Altaner, Quasten καὶ Cross; Ἄλλὰ εἰς τὸ αὐτὸ κεφάλαιον τῆς Διατριβῆς μου περὶ τῶν ἀρχαίων βιογραφιῶν, ἀναφέρω καὶ ἄλλους, ὡς τὸν Poncelet, τὸν Kötschau κλπ. Διὰ τὸ δὲν ἀναγράφει καὶ τούτους; Μήπως διότι ἀναιροῦν τὴν γνώμην του; Καὶ ἀρεσκεταὶ λοιπὸν ὁ κ. Καθηγητὴς εἰς τὴν δημιουργίαν ψευδῶν ἐντυπώσεων ὅταν γράφῃ τὴν «κριτικὴν» του; Ἰσχυρίζεται ἀκόμη ὁ κ. Χρήστου ὅτι «οἱ πλείστοι (τῶν ὑπ' ἐμοῦ ἀναφερομένων) δὲν ἠσχολήθησαν μὲ τὸ πρόβλημα τῶν βιογραφιῶν. Ἐν τούτοις, π ἄ ν τ ε ς οἱ ὑπ' ἐμοῦ μνημονευόμενοι πατρολόγοι ἀπεφάνθησαν ἐν ὀλίγοις ἢ ἐν ἐκτάσει ἐπὶ τοῦ ὑπὸ συζήτησιν θέματος. Εἰς τὴν Διατριβὴν μου ἀναγράφονται λεπτομερῶς παραπομπαί εἰς γενικὰ ἢ εἰδικὰ ἔργα αὐτῶν. Πέραν τούτων, τινὲς ἐκ τῶν ὑπ' ἐμοῦ ἀναφερομένων καὶ ὑπὸ

τοῦ κ. Χρήστου κακοπίστως ἀποκρυπτομένων εἰς τοὺς ἀναγνώστας τῆς «κριτικῆς» του, ἠσχολήθησαν ἐν ἐκτάσει δι' εἰδικῶν μονογραφικῶν μετὰς βιογραφίας. Χάριν τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς ἀληθείας ἀναφέρω, ὅτι ὁ Albert Poncelet ἔγραψεν ἐν *Recherches de Science Religieuse* 1,135 ἔ. μελέτην ὑπὸ τὸν τίτλον: *La vie Latine de S. Grégoire le Thaumaturge*. Ὁμοίως ὁ W. Telfer ἔγραψεν ἐν *Journal of Theological Studies* 31, 142-55 καὶ 354 ἔξ. ὑπὸ τὸν τίτλον: *The Latin life of St Gregory Thaumaturgos*. Ὁμοίως ὁ V. Ryssel ἀσχολήθει εἰδικῶς μετὰ προβλήματα τοῦ Θαυματουργοῦ, μετέφρασε τὴν Συριακὴν βιογραφίαν εἰς τὴν Γερμανικὴν καὶ τὴν ἐδημοσίευσεν ἐν *Theolog. Zeitschrift aus der Schweiz* (B' 1894), ὑπὸ τὸν τίτλον: *Eine Syrische Lebensgeschichte des Gregorius Thaumaturgos*. Ὁμοίως ὁ P. Kötschau εἰς τὸ ἄρθρον του *zur Lebensgeschichte Gregors des Wundertäters* ἐν *Zeitschrift für Wissenschaftliche Theologie* 41, 213 ἀσχολεῖται καὶ μετὰ τὸ πρόβλημα τῶν βιογραφικῶν. Πάντα ταῦτα ἀναγράφονται εἰς τὴν Διατριβὴν μου καὶ ὁ κ. Χρήστου δὲν τὰ βλέπει ἢ τὰ παραβλέπει. Ἐπαφεται εἰς τοὺς ἀναγνώστας νὰ σχηματίσουν ἰδέαν περὶ τῆς ἀξίας τῆς «κριτικῆς» τοῦ κ. Χρήστου, μιᾶς κριτικῆς ἢ ὅποια δὲν ἐμπνέεται ἀπὸ ἀνησυχίαν διὰ τὴν εὐρεσιν τῆς ἐπιστημονικῆς ἀληθείας, ἀλλ' ἀπὸ ἀνεξήγητον ἐμπάθειαν.

Γράφει ἀκόμη ὁ κ. Χρήστου ὅτι «λέγω ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Βιογραφία ἀπεδίδετο ἀπὸ τοῦ Δ' ἡδὴ αἰῶνος εἰς τὸν Γρηγόριον Νύσσης, ἀλλὰ φέρω μαρτυρίαν μάλιστα ἀπὸ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος». Εἰς τὴν Διατριβὴν μου (σελ. 30) ἀναγράφω: «Ἡ Ἑλληνικὴ Βιογραφία ἦτο γνωστὴ καὶ λίαν διαδεδομένη ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων. Ἦδη ὁ εὐρυμαθὴς μονοφυσίτης ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας Σεβῆρος, γράφων μεταξὺ 513-18, λέγει ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἐν λόγῳ βιογραφίαν: «Καὶ ἡ ἐπαινετὴ ὁμιλία ἐπίσης, ἡ ὅποια ἐξεφωνήθη διὰ τὸν Γρηγόριον τὸν Θαυματουργόν, γνωρίζομεν ὅτι ἀνεγνώσθη εἰς πολλὰς Ἐκκλησίας καὶ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν Βασιλεύουσαν. Ὁμοίως καὶ ἐκεῖνη ἥτις ἐξεφωνήθη διὰ τὸν Μ. Βασίλειον» (E. W. Brooks: *The sixth book of the selected letters of Severus*, London 1904, τόμ. II, Part II, σελ. 393). Ἡ ἀπόδοσις δὲ τῆς συγγραφῆς τῆς Βιογραφίας ταύτης εἰς τὸν Γρηγόριον τὸν Νύσσης ἀπὸ τοῦ Δ' ἀκόμη αἰῶνος, δὲν ἀντιτίθεται πρὸς τὰ πορίσματα καὶ τῶν νεωτέρων καὶ συγχρόνων ἐρευνητῶν». Ἡ μαρτυρία τὴν ὅποιαν ἐπικαλοῦμαι, ὡς γραπτὸν κείμενον τοῦ Σεβήρου Ἀντιοχείας, προέρχεται ὄντως ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΣΤ' αἰῶνος, ὡς ἀναγνωρίζει καὶ ὁ κ. Χρήστου, ἀλλὰ ἡ μαρτυρία αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐκφώνησιν τῆς ὁμιλίας ὑπὸ τοῦ Νύσσης ἢ τὴν ἀνάγνωσιν ταύτης ὑπ' ἄλλων εἰς διαφόρους Ἐκκλησίας, ὅπερ δὲν συνέβη μεταξὺ 513-18, ἀλλὰ πολὺ πρότερον, οὐχὶ δὲ πέραν τοῦ 394 ἢ ἐκφώνησις, ἐφ' ὅσον κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο τοποθετεῖται ὁ θάνατος τοῦ Γρηγορίου Νύσσης. Ἐπομένως ἡ μαρτυρία τοῦ Σεβήρου, ἐπιτολαίως μόνον ἀναγινωσκομένη εἶναι μαρτυρία τοῦ ΣΤ' αἰῶνος, ἐνῶ εἰς τὴν οὐσίαν τῆς εἶναι μαρτυρία τοῦ Δ' αἰῶνος, πρᾶγμα τὸ ὅποιον δέχεται αὐτὸς οὗτος ὁ Σεβῆρος. Ἐπομένως καὶ ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ὁ κ. Χρήστου εὐρίσκειται ἐν ἀδίκῳ.

Π. Χρήστου: «Τὴν ἀξιοπιστίαν τῆς βιογραφίας τοῦ Δ' αἰῶνος κατοχυρώνει μετὰ τὰ ἄλλων καὶ διὰ τοῦ ἐπιχειρήματος ἐκ τῆς μνείας μερικῶν ἐπισημοῦν αὐτῆς εἰς τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου, τοῦ Γ' αἰῶνος. Ἰσχυρίζεται δ' ἐπὶ πλέον ὅτι ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος, ζῆσας 1100 ἔτη μετὰ τὸν Θαυματουργὸν Γρηγόριον, ἠήτησε πληροφορίας ἐκ τῆς προφορικῆς παραδόσεως, μολοντί δὲν ὑπάρχει τίποτε εἰς τὸν Νικηφόρον, τὸ ὅποιον δὲν ἀπαντᾷ εἰς τὰς γραπτὰς πηγὰς».

Ἀνασκουή: Εἰς μίαν παράγραφον τοῦ βιβλίου μου (σελ. 53-55) ἀναφέρονται αἱ πατερικαὶ μαρτυρίαι αἱ ἐνισχύουσαι τὴν ἀξιοπιστίαν τῶν Βιογραφικῶν. Ἡ παράγραφος αὕτη παραπέμπει καὶ εἰς ἕτερον σημεῖον τοῦ βιβλίου μου (σελ. 44), ἐνθα ἀναφέρονται καὶ ἕτεροι μαρτυρίαι ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος. Ὁμοίως καὶ εἰς τὰς σελίδας 104-6 τοῦ βιβλίου μου ἀναγράφονται παρεμφερεῖς μαρτυρίαι. Συνολικῶς προσάγω τὰς μαρτυρίας εἴκοσιν

ἐνὸς (21) Πατέρων ἢ Ἐκκλ. συγγραφέων ἀναφερομένων εἰς θαύματα τοῦ Γρηγορίου γενικῶς ἢ εἰς συγκεκριμένα θαύματα αὐτοῦ, ἀναφερόμενα καὶ ὑπὸ τοῦ Νύσσης, οὐτινος τὴν ἀξιπιστίαν διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ κατοχυρώνω. Οἱ συγγραφεῖς οὗτοι (ἐντὸς παρενθέσεως ἀναγράφονται τὰ ἔτη συγγραφῆς τῶν ὑπ' ἐμοῦ χρησιμοποιουμένων μαρτυριῶν) ἔγραψαν ἀπὸ τοῦ 375 μέχρι τοῦ 1320 καὶ εἶναι κατὰ σειρὰν οἱ ἐξῆς: Μ. Βασίλειος (375), Ἰερώνυμος (392), Ρουφῖνος (C. 400), Σωκράτης (C. 430), Σωζομενὸς (C. 439-50), Θεοδώρητος (C. 450), Σεβήρος (518-20), Λεόντιος Βυζάντιος (500-550), Facundus (547-48), Liberatus, Diaconus (560-6), Εὐάγγελος Σχολαστικός (πρὸ τοῦ 600), Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς (C. 650), Ἀναστάσιος Σιναΐτης (πρὸ τοῦ 700), Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως (C. 727) Θεοφάνης (810-15), Γεώργιος Ἀμαρτωλὸς (850 περίπου), Φώτιος (C. 890), Μηνολόγιον Βασιλείου (976-1025), Λεξικὸν «ἢ Σοῦδα» (C. 1000), Γεώργιος Κεδρηνὸς (ΙΑ'-ΙΒ' αἰ.) καὶ Νικηφόρος Κάλλιτος (C. 1320). Ὁ κ. Χρήστου ἔκρινε καλὸν νὰ παρασιωπήσῃ τοὺς πρώτους καὶ ἀρχαιότερους καὶ περισσοτέρους συγγραφεῖς τῶν ὁποίων τὴν μαρτυρίαν ἐπικαλοῦμαι καὶ ἀναφέρει ὅτι «τὴν ἀξιπιστίαν τῆς βιογραφίας τοῦ Δ' αἰῶνος κατοχυρώνω με τ α ξ ὕ ἄ λ λ ω ν καὶ διὰ τοῦ ἐπιχειρήματος ἐκ τῆς μνείας μερικῶν ἐπεισοδίων αὐτῆς εἰς τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου, τοῦ Ι' αἰῶνος». Μεῖ ἄλλους λόγους ὁ κ. Χρήστου ἐπιδιώκει διὰ δικολαβισμῶν ψευδεῖς ἐντυπώσεις εἰς τοὺς ἀναγνώστας τῆς «κριτικῆς» του, δημιουργῶν εἰς αὐτοὺς τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἡ ὑπ' ἐμοῦ γενομένη κατοχύρωσις τῆς ἀξιπιστίας τῶν ἀναφερομένων ἐν τῇ Βιογραφίᾳ τοῦ Νύσσης εἶναι ἐπιπολαία, ἐνῶ ὅπως τούναντίον πρόκειται περὶ καλῶς τεκμηριωμένης θεμελιώσεως τοῦ ἐπιχειρήματος. Ὁμολογῶ ὅτι δὲν ἀνέμενα ἀπὸ ἐνα Καθηγητῆν τῆς Πατρολογίας τοιαύτην ἀνειλικρίνειαν καὶ κακοποίησιν τῶν κειμένων μου.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ν. Καλλίστου, γράφω εἰς τὸ βιβλίον μου (σελ. 58): «Ἐξ αὐτῆς τῆς κοινῆς πηγῆς τῶν προφορικῶν παραδόσεων ἤντησαν κατὰ τὸν πρῶτον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Θαυματουργοῦ αἰῶνα, κατ' εὐθείαν γραμμὴν καὶ ὀκνηδύτως, ὁ Μ. Βασίλειος καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἀργότερον δὲ ὁ Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ συγγραφεὺς τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βασιλείου καὶ ὁ Ν. Κάλλιτος. Οἱ τελευταῖοι οὗτοι εἶχον ὑπ' ὄψει τῶν ἀναντιρρήτως καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης συνταχθεῖσαν βιογραφίαν τοῦ Θαυματουργοῦ». Ὁ κ. Χρήστου δὲν δέχεται ὅτι ὁ Ν. Κάλλιτος ἤντησε καὶ ἐκ τῶν προφορικῶν παραδόσεων, ἐπειδὴ οὗτος ἔζησε 1000 καὶ πλέον ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Θαυματουργοῦ καὶ ἐπειδὴ «δὲν ὑπάρχει τίποτε εἰς τὸν Νικηφόρον, τὸ ὁποῖον δὲν ἀπαντᾷ εἰς τὰς γραπτὰς πηγὰς». Συμφωνῶ — καὶ τὸ γράφω — ὅτι ὁ Ν. Κάλλιτος δανεῖζεται ἐκ τοῦ Νύσσης. Ἀλλ' ἐφ' ὅσον ὁ Νύσσης ἀντλεῖ τὰς πληροφορίας του ἐκ τῶν προφορικῶν παραδόσεων, τότε καὶ ὁ Ν. Κάλλιτος ἐμμέσως ἀντλεῖ ἐκ τῶν αὐτῶν πηγῶν, ὅποτε τὸ θαυμαστικὸν τοῦ κ. Χρήστου εἶναι ἀδικαιολόγητον.

Π. Χ ρ ἦ σ τ ο υ: «Συναφῆς εἶναι καὶ ἡ ἀδυναμία αὐτοῦ νὰ διακρίνη μεταξὺ πρωτογενῶν καὶ ὑστερογενῶν πηγῶν, λόγῳ τῆς ὁποίας τοποθετεῖ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου ἀξιολογικῶς τὴν μαρτυρίαν τῆς λατινικῆς βιογραφίας τοῦ Ε' αἰῶνος καὶ τοῦ Συναξαριστοῦ τοῦ Δουκάκη τοῦ ΙΘ' αἰῶνος».

Ἀ ν α σ κ ε υ ῆ: Εἰς τὸ βιβλίον μου (σελ. 107) ἀναγράφω: «Ὁ Telfer, ἐρμηνεύων τὴν φράσιν τοῦ Νύσσης ἄλλοτριῶν τάφων πάροικος» λέγει τὰ ἐξῆς: «Ἡ φράσις τοῦ Νύσσης ὡς ἐκ τούτου, σημαίνει ὅχι μόνον ὅτι οὗτος δὲν ἐγνώριζε ποῦ ἐναπετέθη τὸ σῶμα τοῦ Θαυματουργοῦ, ἀλλ' ὅτι τοῦτο εἶχε πρὸ πολλοῦ διασκορπισθῆ καὶ χαθῆ». Ὁμολογοῦμεν ὅτι δὲν ἀντιλαμβάνομεθα πόθεν συνάγεται τὸ τελευταῖον τοῦτο συμπέρασμα τοῦ Telfer. Ὁ Νύσσης λέγει ὅτι τὸ σῶμα τοῦ Θαυματουργοῦ δὲν ἐτάφη εἰς ἰδιόκτητον καὶ ἰδιάζοντα τάφον. Ἀσφαλῶς δὲ ἐτέθη εἰς τινα τάφον. Καὶ ὁ τάφος οὗτος ἦτο ἄλλότριος, ξένος, δηλαδή οὐχὶ ἰδιόκτητος καὶ οὐχὶ τάφος εὐρισκόμενος εἰς ἑξένην χώραν. Καὶ ἡ Λατινικὴ Βιογραφία αὐτὸ

λέγει: «Caro ejus extincto in alieno recubitat in terra», καὶ ὁ Μ. Συναξαριστῆς τοῦ Κ. Δουκάκη, ὅστις ἀντὶ τῆς φράσεως 'ἄλλοτρίων τάφων' ἔχει 'ξένον μνημεῖον' καὶ 'τάφος κεχωριστός'. Ὡς ἀντιλαμβάνεται ὁ ἀναγνώστης, εἰς τὸ βιβλίον μου δὲν γράφω ὅτι ἡ μαρτυρία τῆς Λατινικῆς Βιογραφίας καὶ ἡ γνώμη τοῦ Δουκάκη ἔχουν τὴν αὐτὴν ἀξίαν. Τὰς μνημονεύω τὴν μίαν παρὰ τὴν ἄλλην, διότι ἀναφέρονται ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ζητήματος καὶ διότι εἶναι αἱ μόναι. Πόθεν ὁ κριτῆς μου συνήγαγε τὸ συμπέρασμα ὅτι «τοποθετῶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου ἀξιολογικῶς» τὰς δύο μαρτυρίας; Μήπως οὗτος θὰ ἤθελε νὰ ἀναφέρω τὴν μίαν μαρτυρίαν εἰς ἄλλο μέρος τοῦ βιβλίου μου διὰ νὰ μὴ ἐκληφθῆ ὅτι τὰς τοποθετῶ «ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου ἀξιολογικῶς»; Ἄλλ' αὐτὸ θὰ ἦτο ἀστείον, δι' ἐκεῖνον μάλιστα ὅστις εἰρωνεύμενος γράφει, ὅτι «αἱ πατρολογικαὶ σπουδαὶ εἰς τὴν χώραν ἡμῶν ἔχουν ἀπὸ πολλοῦ ὑπερβῆ τὸ στάδιον τῆς ἀφελείας».

Π. Χ ρ ῆ σ τ ο υ : «Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἡλικίαν καὶ τὸν χρόνον φοιτήσεως τοῦ Γρηγορίου μαρτυροῦν πολλὴν ἀφέλειαν. Λέγει ὅτι οὗτος ἐγεννήθη τὸ 213 (ἢ 211) καὶ ὅτι ἐφοίτησεν εἰς τὸν Ὀριγένη ἐπὶ πενταετίαν ἐν Καισαρείᾳ ἀπὸ τοῦ 231 μέχρι τοῦ 235, τὸ δὲ 237, εἰς ἡλικίαν 24 ἐτῶν, ἐχειροτονήθη εἰς ἐπίσκοπον. Προφανῶς ἡ προσπάθειά του εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ δείξῃ ὅτι ὁ Γρηγόριος ἐξειλίχθη πρωτίμως, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ διασφαλίσῃ τὴν συνεχῆ καὶ ἄνευ διακοπῆς παρὰ τῷ Ὀριγένει φοίτησιν».

Ἄ ν α σ κ ε υ ῆ : Εἰς τὸ βιβλίον μου (σελ. 68) γράφω: «...ἂν δεχθῶμεν ὅτι ὁ Γρηγόριος ἐγεννήθη μετὰ τῶν ἐτῶν 211-213, δεχόμεθα τι τὸ πολὺ φυσικόν». Διατὶ αὐτὸ εἶναι «πατρολογικὴ ἀφέλεια» καὶ μάλιστα «πολλὴ ἀφέλεια» κατὰ τὴν ἀπόφανσιν τοῦ κ. Καθηγητοῦ τῆς Πατρολογίας; Οἱ Η. R. Reynolds (Dictionary of Christian Biography, 2, 730), J. Dräseke (Der Kanonische Brief des Gregorios von Neocaesarea, ἐν Jahrbuch für Protestantische Theologie 7, 728) καὶ Δ. Μπαλᾶνος (Πατρολογία, Ἀθήναι 1934, σελ. 172), νομίζουσι ὅτι ὁ Γρηγόριος ἐγεννήθη π ε ρ ῖ τ ο 210. Οἱ Η. Leclercq (The Catholic Encyclopaedia 7, 15-16), Κ. Λογοθέτης (ἡ Φιλοσοφία τῶν Πατέρων καὶ τοῦ Μέσου αἰῶνος, Ἀθήναι 1930, σελ. 131), J. Quasten (Patrology 2, 123), F. L. Cross (The Oxford dictionary of Christian Church, Oxford 1957, σελ. 589 καὶ The Early Christian Fathers, Oxford 1960, σελ. 174), Κ. Treu (Religion in Geschichte und Gegenwart 2, 1846) καὶ Κ. Μπόνης (Πατρολογία, τεῦχος Β', σελ. 73) θέλουσι τὴν γέννησιν τοῦ Γρηγορίου π ε ρ ῖ τ ο 213, ἐνῶ οἱ G. Krüger (Geschichte der Altchristlichen Literatur, Freiburg 1895, τόμ. 2, σελ. 140), Α. Harnack (Die Chronologie der Altchristlichen Literatur bis Eusebius, Leipzig 1904, τόμ. Β', 2 σελ. 93-7), Ο. Bardenhewer (Patrol., σελ. 170, σημ. 1), P. Godet (Dictionnaire de Theologie Catholique 6, 1844-5), J. Tixeront (Precis de Patrologie, Paris 1920, σελ. 135-6) καὶ Β. Τατάκης (Συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας ἐπὶ τὴν Χριστιανικὴν σκέψιν, σελ. 52), ὀρίζουσι ἄνευ ἔνδοιασμοῦ ὡς ἔτος γεννήσεως τοῦ Γρηγορίου τὸ 213. Εἶναι ὅλοι αὐτοὶ οἱ διαπρεπεῖς ἐπιστήμονες, τοὺς ὁποίους ἀναφέρω εἰς τὴν Διατριβὴν μου, ἀφελεῖς; Καὶ δὲν φοβεῖται ὁ κ. Χρήστου μήπως ἡ πολλὴ «σοβαρότης» μετὰ τῆς ὁποίας ἐκφράζεται τὸν βλάβη ἐπιστημονικῶς, ἐφ' ὅσον ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἐκφρασθεῖσαν ἤδη γνώμην διαπρεπῶν ἐπιστημόνων εἰς τοὺς ὁποίους περιλαμβάνονται καὶ οἱ μεγαλύτεροι Πατρολόγοι τοῦ κόσμου;

Γράφει ἐν συνεχείᾳ ὁ κ. Χρήστου, ὅτι ἀναφέρω τ' ἀνωτέρω ἐν τῇ προσπάθειά μου νὰ δείξω, ὅτι «ὁ Γρηγόριος ἐξειλίχθη πρωτίμως». Καὶ μὲ ποῖα ἐπιχειρήματα ὁ κ. Χρήστου δύναται ν' ἀρνηθῆ τὸ ὅτι ὁ Γρηγόριος ἐγέννητο ἐπίσκοπος εἰς ἡλικίαν 24-26 ἐτῶν ὅταν ὁ Εὐσέβιος μαρτυρῆ διὰ τοὺς Γρηγόριον καὶ Ἀθηνόδωρον «ὡς ἔ τ ι ν ἑ ο υ ς ἄμφω ἐπίσκοπῆς τῶν κατὰ Πόντον Ἐκκλησιῶν ἀξιοθῆναι» (Ἐ. Ἰ. 6, 30, ἐκδ. Ἀκαδημία Βερολίνου, σελ. 249, 14-15 καὶ BEΠ 19, 370, 16-17) καὶ ὅταν ὁ Ρουφίνος ((De viris illustribus 65, ML 63, 712B) βεβαίωθι, ὅτι ὁ Γρηγόριος ἀ ν ἑ ο ς κ ο μ ι δ ῆ) ἐγένετο ἐπίσκοπος; Καὶ διατὶ ὁ κ. Χρήστου

θέλει ὀπωδῆποτε διακοπὴν τῶν σπουδῶν τοῦ Γρηγορίου παρὰ τῷ Ὁριγένει, ὅταν ὁ ὀδεμῖα ἀρχαία πηγὴ μαρτυρῇ περὶ τούτου; Τεχνητὴ διακοπὴ τῶν σπουδῶν εἶναι ἀβθαίρετος, ὡς οὐδαμοῦ βασιζομένη ἢ μαρτυρουμένη καὶ ὑπὸ οὐδενὸς ἀναφερομένη.

Π. Χρήστου: «Ὅταν αἱ πηγαὶ βεβαιώνουν ὅτι ὁ Ὁριγένης κατέφυγεν εἰς τὴν Νικομήδειαν, δὲν ἐνοοῦν ὅτι ἔφυγε τὴν πρώτην ἡμέραν τοῦ διωγμοῦ καὶ ἐπέστρεψε μετὰ τὴν λήξιν αὐτοῦ (235-38) ἐνοοῦν ἀπλῶς ὅτι κατὰ τὸν χρόνον αὐτὸν ἔφυγε, χωρὶς νὰ βεβαιώσουν ἐπὶ πόσον διάστημα ἀπουσίασεν... Ἐπειτα ἡ μαρτυρουμένη πενταετής φοίτησις πῶς θὰ χωρέσῃ εἰς τὰ ἔτη 231-235, τὰ ὅποια εἶναι μόνον τέσσαρα;»

Ἄνασκει: Οὔτε καὶ ἐγὼ εἰς τὸ βιβλίον μου (σελ. 77-8) ὑπεστήριξα, ὅτι ὁ Ὁριγένης ἔφυγε τὴν πρώτην ἡμέραν τοῦ διωγμοῦ, διότι γράφω: «Κατὰ τὰ 18 ἡμέρας ταῦτα ἔτη (231-249), ἡ παραμονὴ τοῦ Ὁριγένους ἐν Καισαρείᾳ διεκόπη εἰς πολλὰς περιπτώσεις, ἦτοι τὸ 235-38 κατὰ τὸν διωγμὸν ἐπὶ Μαξιμίνου τοῦ Θρακός, ὅτε οὗτος κατέφυγεν ἐν Καισαρείᾳ τῆς Καππαδοκίας...». Ἄλλωστε, ἂν εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ Ὁριγένης δὲν ἔφυγεν ἀμέσως μετὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ διωγμοῦ τούτου — ὡς ἰσχυρίζεται καὶ ὁ κ. Χρήστου — προσωπικῶς ὅχι μόνον δὲν ζημιούμαι, ἀλλ' ὠφελοῦμαι εἰς τὴν ἀποψίν μου, διότι ὁ χρόνος μόνιμο ὑπολογισμὸς τοῦ Ὁριγένους (231-35) ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης ἐπιμηκύνεται περισσώτερον, ὅποτε ὁ πενταετής χρόνος σπουδῶν τοῦ Γρηγορίου «χωρεῖ» καὶ περισσεύει. Ἄλλὰ καὶ ἂν ὁ Ὁριγένης ἔφυγεν ἐκ Καισαρείας Παλαιστίνης τὸ 235, ὅπερ δὲν ἀποκλείεται, καὶ πάλιν ἡ μαρτυρουμένη πενταετής φοίτησις αὐτοῦ παρὰ τῷ Ὁριγένει χωρεῖ εἰς τὰ ἔτη 231-235, τὰ ὅποια δὲν εἶναι μόνον τέσσαρα, ὡς διατείνεται ὁ κ. Χρήστου, ἀλλὰ πέντε, ἦτοι 231, 232, 233, 234 καὶ 235. Εἶναι δηλαδὴ τὰ ἔτη ταῦτα πέντε, διότι ὑπολογίζονται τὸ πρῶτον (231) καὶ τὸ τελευταῖον (235) καθ' ἕνα τρόπον καὶ τὰ λοιπὰ, ἀνεξαρτήτως ἂν ταῦτα ἦσαν πλήρη ἔτη ἢ τμήματα αὐτῶν. Ὁ τρόπος οὗτος ὑπολογισμοῦ τῶν ἐτῶν γίνεται κατὰ τὴν διεθνῶς καὶ ἀπὸ ἀμνημονεύτων χρόνων ἰσχύουσαν προχρονολόγησιν καὶ μεταχρονολόγησιν. Καὶ εἶναι ἀπορίας ἄξιον τὸ ὅτι ὁ κ. Καθηγητῆς δὲν ἐσκέφθη τοῦλάχιστον τὴν ἰδικήν του διδασκαλίαν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον, τὴν ὅποιαν ὑπολογίζει εἰς ἔτη ἀπὸ τοῦ διορισμοῦ του, καίτοι δὲν διδάσκει περισσώτερον ἀπὸ 6-7 μῆνας ἐτησίως. Ἄν τὸ ἐσκέπτετο θὰ ἦτο διστακτικώτερος εἰς τοὺς ἀβασίμους ἰσχυρισμούς του.

Π. Χρήστου: «Ἐπὶ πλεόν ὁ Ὁριγένης, ἔχων ἐγκατασταθῆ εἰς Καισάρειαν πιθανῶς εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 232, δὲν ἤνοιξεν ἀμέσως ἐκεῖ σχολὴν καὶ πάντως δὲν τὴν ἤνοιξε πρὸ τοῦ 232 ἄρα τὰ ἔτη μειώνονται ἀκόμη περισσώτερον».

Ἄνασκει: Εἰς τὴν Διατριβὴν μου (σελ. 77) γράφω: «Διὰ δευτέραν φορὰν ἐπισκέπτεται τὴν Καισάρειαν ὁ Ὁριγένης τὸ ἔτος 230. Τότε οὗτος παρέμεινεν ὀλίγον, διότι ὁ Ἀλεξανδρεὺς Δημήτριος μαθὼν τὴν εἰς πρεσβύτερον χειροτονίαν του (Εὐσεβίου Ἐ. Ἰ. 6, 23) ἐν Καισαρείᾳ, ἐξ ἧς διήρχετο πορευόμενος εἰς Ἑλλάδα «ἐνεκα πραγμάτων», κατηγανόκησε, καὶ διὰ δύο τοπικῶν συνόδων ἀπέκοψε τὸν Ὁριγένη ἐκ τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας καὶ τελικῶς τὸν καθήρεσε (231). Ἡ τρίτη ἐπίσκεψις τοῦ Ὁριγένους εἰς Καισάρειαν ἐγένετο ἀμέσως μετὰ τὴν καθάρσιν του (231) καὶ ἔλαβε χαρακτῆρα μονιμότητος, διότι ἐπὶ 18 ἔτη (231-249) ἐδίδαξε καὶ ἔδρασεν εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἰδρυθῆσαν καὶ περιφημον κατὰ τὴν ἑκκλησίαν τῆς Καισαρείας». Ὁ Ὁριγένης δὲν ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Καισάρειαν τῆς Παλαιστίνης «πιθανῶς εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 232», ὡς ἰσχυρίζεται ὁ κ. Χρήστου, ἀλλὰ τὸ 231, ὡς σημειῶ εἰς τὸ βιβλίον μου. Πρὸς ἐπίρρωσιν τῆς θέσεως ταύτης, ἐπικαλοῦμαι τὰς γνώμας διασῆμων πατρολόγων, οἷον τοῦ Altaner (Patrol. σελ. 224) λέγοντος: «Ὁ ἐπίσκοπος Δημήτριος παροργισθεὶς ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου (τῆς χειροτονίας τοῦ Ὁριγένους εἰς πρεσβύτερον ἐν Καισαρείᾳ), προεκάλεσε δύο συνόδους συγχληθείσας ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τὸ 230-1, διὰ νὰ τὸν ἐκδιώξῃ ἐκ τοῦ διδασκαλικοῦ του ἀξιώματος, νὰ τὸν ἀπολύσῃ ἐκ τῆς ἱερωσύνης

καὶ νὰ τὸν ἀποκόψῃ ἐκ τῆς Ἀλεξανδρινῆς Ἐκκλησίας, ἐξ αἰτίας τῆς ἀντικανονικῆς του χειροτονίας καὶ πιθανὸν ἐξ αἰτίας ἀνορθόδοξου διδασκαλίας. Ὁ Ὀριγένης τὴν ὄρα ὀριστικῶς ἀνεχώρησε διὰ τὴν Καισάρειαν, ἔνθα παρέμεινε μέχρι τῆς βασιλείας τοῦ Δεκίου καὶ ἔνθα ἴδρυσεν μίαν Σχολὴν ὁμοίαν μετ' ἐκείνην τῆς Ἀλεξανδρείας. Ὁ Γρηγόριος ὁ Θαυματουργὸς ἐγένετο μαθητὴς του κατ' ἀπόφασιν τῶν ἰερογράφων τῶν ἰεροσυνώνων· ὁμοίως τοῦ J. Quasten (Patrol. 2, 39): «Δευτέρα σύνοδος κατὰ τὸ 231 καθήρξε τὸν Ὀριγένην ἐκ τῆς Ἱερουσολύμων. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Δημητρίου (232) ὁ Ὀριγένης ἐπέστρεψεν εἰς Ἀλεξάνδρειαν, ἀλλ' ὁ διάδοχος τοῦ Δημητρίου Ἡρακλᾶς, πρόην βοηθὸς τοῦ Ὀριγένους, ἐπανάλαβε τὴν καταδικην του. Ὁ Ὀριγένης ἀνεχώρησε διὰ Καισάρειαν τῆς Παλαιστίνης καὶ τοιοῦτοτρόπως ἤρχισεν ἡ δευτέρα περίοδος τοῦ βίου του. Ὁ ἐπίσκοπος Καισαρείας ἠγνόησε τὴν κατηγορίαν τοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ συναδέλφου του καὶ παρώτρυνε τὸν Ὀριγένην ν' ἀνοίξῃ μίαν νέαν Θεολογικὴν Σχολὴν ἐν Καισαρείᾳ, τὴν ὅποιαν οὗτος διηύθυνεν ἐπὶ εἰκοσι σχεδὸν ἔτη»· τέλος τοῦ F. L. Cross (The Oxford dictionary of the Christian Church σελ. 992): «Ὁ Ὀριγένης εὔρε καταφύγιον ἐν Καισαρείᾳ (231) ἔνθα ἴδρυσεν μίαν Σχολὴν ἣν ἡ ὁποία ἐνωρὶς κατέστη περιφημος καὶ ἔνθα συνέχισε τὴν διδασκαλίαν του ἐργασίαν καὶ ἀφωσιώθη εἰς τὴν κήρυγμα». Ἐφ' ὅσον ὁ Ὀριγένης δὲν ἐπισκέπτεται τὴν Καισάρειαν διὰ πρώτην φοράν, εἶναι ἀποκεκομμένος τὸ 231 ἐκ τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας καὶ ἔχει καὶ τὴν προτροπὴν τοῦ ἐπισκόπου Καισαρείας δι' ἴδρυσιν Σχολῆς, οὐδεὶς λόγος ὑφίσταται νὰ τοποθετήσωμεν μεταγενεστέρως τὴν ἴδρυσιν ταύτης, πολλῶ μᾶλλον ἐφ' ὅσον ὁ Ὀριγένης ἐξ ἰδιουσυγκρασίας δὲν ἦτο τύπος ἀνθρώπου ὅστις ἠδύνατο ν' ἀναμένῃ ἐπὶ πολὺ μὴδὲν πράττων. Ἐπομένως ἡ γνώμη τοῦ κ. Χρήστου καθ' ἣν «ὁ Ὀριγένης ἔχων ἐγκατασταθῆ εἰς Καισάρειαν πιθανῶς εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 232, δὲν ἤνοιξεν ἀμέσως ἐκεῖ σχολὴν καὶ πάντως δὲν τὴν ἤνοιξε πρὸ τοῦ 232 ἄρα τὰ ἔτη μειώνονται ἀκόμη περισσότερο», εἶναι ἀνακριβὴς καὶ ἐσφαλμένη. Ἄρα τὰ ἔτη τῆς φοιτήσεως τοῦ Γρηγορίου παρὰ τῷ Ὀριγένει (231-235) οὐδὲν ὀλίγον μειοῦνται.

Π. Χρήστου: «Ὁ Γρηγόριος τὸ 231 ἦτο 18 ἐτῶν, μετέβη δὲ εἰς Καισάρειαν μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του, συνοδεύων τὴν ἐκεῖ ὑπανδρευμένην μετὰ ἀναπάτου ἀξιωματοῦχου καὶ εἰς Νεοκαισάρειαν παραθερίσασαν ἀδελφὴν του. Ἦτο δὲ ὁ 18ετής Γρηγόριος «πρωτότοκος υἱὸς τῆς οἰκογενείας του» κατὰ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ ὑποψηφίου. Πόσων ἐτῶν ἦτο ὁ μεταβαλίων χάριν νομικῶν σπουδῶν νεώτερος ἀδελφὸς του καὶ πόσων ἡ νεωτέρα ἀδελφὴ του, ἡ ὅποια ἦτο ἀπὸ μακροῦ χρόνου ὑπανδρευμένη»;

Ἄνασκου: Εἰς τὸ βιβλίον μου κατ' ἐπανάληψιν γράφω ὅτι ὁ Γρηγόριος ἐγεννήθη τὸ 211-13 καὶ ἄρα τὸ 231 ἦτο 18-20 ἐτῶν. Τὸ ὅτι ἡ ἀδελφὴ τοῦ Γρηγορίου τὸ 231 παρεθέρισεν ἐν Νεοκαισαρείᾳ, ὡς γράφει ὁ κ. Χρήστου, διὰ πρώτην φοράν τὸ συναντῶ, ὁμολογῶ δὲ ὅτι δὲν εἶχον τοσαύτην φαντασίαν ὥστε νὰ τὸ διανοηθῶ. Ἐρωτᾷ ὁ κ. Χρήστου πόσων ἐτῶν ἦτο ὁ νεώτερος ἀδελφὸς τοῦ Γρηγορίου Ἀθηνόδωρος. Ἦτο τόσων ἐτῶν, ὥστε νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ μεταβῇ δι' ἀνωτέρας σπουδὰς μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του, ὡς μαρτυροῦσιν αἱ πηγαί. Ἄν δηλαδὴ ὁ Ἀθηνόδωρος ἦτο 15-16 ἐτῶν, ἦτο δυνατὸν δι' αὐτὸν νὰ παρακολουθήσῃ ἀνωτέρας σπουδὰς, διὰ τὴν ἑναρξίαν τῶν ὁποίων δὲν ὑπῆρχε τότε αὐστηρῶς καθωρισμένον ὄριον ἡλικίας. Τοῦτο πάντως τὸ λέγω μετ' ἐπιφύλαξιν καὶ ὡς πιθανόν, διότι δὲν ὑφίσταται σαφὴς μαρτυρία περὶ τῆς ἀκριβοῦς ἡλικίας τοῦ Ἀθηνόδωρου καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, διὰ τὸν ὅποιον δὲν τὸ ἔγραψα εἰς τὸ βιβλίον μου. Τὸ γράφω τώρα ἐπειδὴ ὁ κ. Χρήστου ἐπιθυμεῖ νὰ τὸ μάθῃ. Τὸ ὅτι δὲ ἡ ἀδελφὴ τοῦ Γρηγορίου ἦτο «ἀπὸ μακροῦ χρόνου ὑπανδρευμένη» δὲν τὸ γνωρίζω, δυστυχῶς δὲ οὐδὲ ὁ κ. Χρήστου τὸ ἀποδεικνύει, καίτοι τὸ ἰσχυρίζεται. Γνωρίζω μόνον ὅτι ἦτο ὑπανδρὸς καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα νεωτέρα τοῦ Γρηγορίου. Τὴν ἀκριβῆ ἡλικίαν αὐτῆς ἀφήνω εἰς τοὺς εὐφραντάστους νὰ τὴν εὔρουν. Ἄλλ' ἐντύπωσιν προκαλεῖ καὶ ἡ φρασεολογία τοῦ κ. Χρήστου «κατὰ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ ὑποψηφίου». Διὰ τοῖον

πράγμα εἶμαι ὑποψήφιος κατὰ τὸν κ. Καθηγητὴν; Μήπως δταν ἔγραφεν ὁ κ. Χρήστου τὴν «κριτικὴν» τοῦ βιβλίου μου εἶχε κατὰ νοῦν ἄλλα «πράγματα», τὰ ὅποια καὶ τὸν ὠδήγησαν εἰς τὴν α ῥιγοῖ ἐχθρικήν στάσιν του ἔναντι τῆς Διατριβῆς μου, ἥτις ἦτο ἤδη ἐγκριμένη παρὰ Θεολογικῆς Σχολῆς με̄ σοβαρὰν παράδοσιν καὶ μακρὰν ἱστορίαν; Θὰ ἦτο ἐνδιαφέρον νὰ πληροφορηθῶ τὴν σκέψιν τοῦ κ. Καθηγητοῦ ἐπὶ τοῦ διὰ ποῖον πρᾶγμα με̄ θεωρεῖ ὑποψήφιον.

Π. Χρήστου: «Ἐρχεται ἔπειτα τὸ θέμα τῆς χειροτονίας τοῦ Γρηγορίου εἰς ἡλικίαν 24 ἐτῶν (237). Δὲν δύναται τοῦτο ν' ἀποκλεισθῇ πλήρως, ἀλλὰ φαίνεται ἀπίθανον. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, διὰ νὰ δικαιολογηθῇ τοῦτο, δὲν εἶναι ἐπιτρεπτόν νὰ λέγεται ὡς γνωστόν οἱ Ἱεροὶ κανόνες δὲν καθορίζουσι τὴν ἡλικίαν τῶν ἐκλογίμων ὡς ἐπισκόπων».

Ἄνασκει: Πολὸν ἀνίσχυρος ἡ ὑπὸ τοῦ κ. Χρήστου ἐπιχειρουμένη ἀναίρεσις τῆς ἀπόψεώς μου περὶ τοῦ ἔτους τῆς χειροτονίας τοῦ Γρηγορίου εἰς ἐπίσκοπον. Ἄς ἐπιτραπῇ ἀντὶ ἄλλης ἀπαντήσεως ν' ἀντιγράψω ἐκ τοῦ βιβλίου μου (σελ. 85-86) τὸ σχετικὸν ἀπόσπασμα: «Κατὰ τὸ ἔτος 237 ὁ Γρηγόριος ἦτο 25 ἐτῶν περίπου, ἡ ἀντίρρῃσις δὲ ἐκ τοῦ νεαροῦ τῆς ἡλικίας εἶναι σήμερον εὐλογος, τότε ὅμως δὲν ὑφίστατο θέμα. Ὡς γνωστόν, οἱ Ἱεροὶ Κανόνες δὲν καθορίζουσι τὴν ἡλικίαν τῶν ἐκλεγομένων ὡς ἐπισκόπων. Εἶναι βεβαίως ἀληθὲς ὅτι διὰ τὸν πρεσβύτερον, συμφώνως πρὸς τὸν 11ον κανόνα τῆς ἐν Νεοκαισαρεῖα Συνόδου, (315) καὶ τὸν 14ον τῆς ΣΤ' Οἰκουμενικῆς (680), ἀπαιτεῖται ἡλικία τριακονταετῆς καὶ ἐπομένως, ὁ ἐπίσκοπος δέον νὰ εἶναι τοῦλάχιστον 30 ἐτῶν, ἀλλ' οἱ κανόνες οἱ ὀρίζοντες οὕτω εἶναι μεταγενέστεροι τοῦ Γρηγορίου. Ἐπομένως κώλυμα λόγῳ ἡλικίας δὲν ὑπῆρχεν. Ἐξ ἄλλου, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Εὐσεβίου (Ἐ. Ἰ. 6,30), οἱ ἀδελφοὶ Γρηγόριος καὶ Ἀθηνόδαρος, λόγῳ ἐγνωσμένης ἀρετῆς καὶ σοφίας, ἠξιώθησαν ἐπισκοπῆς τῶν κατὰ Πόντον Ἐκκλησιῶν («εἰ ν ἐ ο ι»). Αἱ πληροφορίες τοῦ Γεωργίου Ἀμαρτωλοῦ (Χρονικὸν 3,158), τοῦ Κεδρηνοῦ (Σύνοψις Ἱστοριῶν, MG 121,496C) καὶ τοῦ Ν. Καλλίστου (Ἐ. Ἰ. 6,17), καθ' ἃς ὁ Γρηγόριος ὡς ἐπίσκοπος «διέπρεπεν» ἢ «ἤκμαζεν» ἐπὶ Γαλῆνῳ (253-268), δὲν ὁμιλοῦν περὶ χειροτονίας ἀλλὰ περὶ ἀκμῆς, ἥτις ἐπιβάλλει χειροτονίαν εἰς πολὺ προγενέστερον χρόνον». Δὲν θὰ ἔχρειάζετο τίποτε ἄλλο εἰς ἀντίκρουσιν καὶ τῶν αἰτιάσεων τούτων τοῦ κ. Χρήστου, ἀλλ' ὡς ἐκ περισσοῦ ὑπενθυμίζω καὶ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἱερωνύμου (De vir. ill. 65), καθ' ἣν ὁ Γρηγόριος ἐγένετο ἐπίσκοπος «ν ἐ ο ς κ ο μ ι δ ἦ».

Π. Χρήστου: «Ὁ συγγραφεὺς προσπαθεῖ νὰ ἐμφανίσῃ δλόκληρον τὸν Πόντον ὡς ἄγευστον Χριστιανισμοῦ κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον. Τείνει μάλιστα ν' ἀμφισβητήσῃ τὴν βásiμον πληροφορίαν τοῦ Εὐσεβίου περὶ ἐπισκοπῆς Ἀμάστρεως, καὶ ἀγνοεῖ τελείως τὰ περὶ τῆς ἐπιστολῆς Διονυσίου Κορίνθου πρὸς τὴν κοινότητα τῆς πόλεως ταύτης. Ὡς μαρτυρίαν δὲ περὶ τοῦ ὅτι δὲν ὑπῆρχον ὀργανωμένα χριστιανικὰ κοινότητες εἰς τὸν Πόντον πρὸ τοῦ 180 μ.Χ., φέρει τὸν ὑπὸ τοῦ Harnack σχεδιασθέντα χάρτην».

Ἄνασκει: Εἰς τὸ βιβλίον μου (σελ. 86-91) ὑπάρχει παράγραφος ἀσχολουμένη με̄ τὰς ἱεραποστολικὰς προσπάθειαις καὶ ἐπιτυχίαις τοῦ Γρηγορίου. Εἰς τὴν παράγραφον ταύτην ἀναγράφω: «Ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς Hans Lietzmann λέγει, ὅτι πολλαὶ ἐπαρχίαι εἰς Πόντον συνηνώθησαν εἰς ομάδας ἐκάστη ὑπὸ ἓνα ἐπίσκοπον (A History of the Early Church 2,65) περὶ τὸ ἔτος 200 μ.Χ. Οὗτος συμφωνεῖ πρὸς τὸν Duchesne (Fastes Episcopaux de l' Ancienne Gaule, τ. I. σελ. 38), ὅστις ἔγραψεν ὅτι ἡ Ἐκκλησία τοῦ Πόντου εἶχε τὴν ἐπισκοπικὴν αὐτῆς ἔδραν εἰς τὴν Ἀγκυραν τῆς Γαλατίας περὶ τὸ ἔτος 200. Ὁ δὲ A. Harnack (The Mission and Expansion of Christianity, N. York 1962, σελ. 462) διατείνεται, ὅτι ἤδη τὸ ἔτος 190 μ.Χ. ὁ Πόντος εἶχε τὸν Μητροπολίτην του, διαμένοντα πιθανῶς εἰς Ἀμαστριν καὶ οὐχὶ εἰς Ἀγκυραν, ἥτις δὲν εὐρίσκετο εἰς Πόντον, ἀλλ' εἰς Γαλατίαν. Τὴν γνώμην του ταύτην ὁ Harnack βασίζει ἐπὶ τῆς μαρτυρίας τοῦ Εὐσεβίου: «Τῶν κατὰ Πόντον

ἐπισκόπων, ὧν Πάλλμας ὡς ἀρχαιότατος προϋτέτακτο» ('Ε. 'Ι. 5,23). 'Αλλὰ καὶ ἂν τὸ χωρίον τοῦτο εἶναι ἀκριβές (ἀντὶ τῆς λέξεως 'Πόντον' ὃ Schwartz ἔχει 'τόπον', καὶ αὐτὸς δὲ ὃ Harnack (ἔθθ. ἀνωτ. σελ. 242, σημ. 1) μαρτυρεῖ ὅτι καὶ εἰς ἄλλην περίπτωσιν τοῦ Εὐσεβίου ('Ε. 'Ι. 4,15,2) ἢ φράσις 'κατὰ Πόντον' τίθεται λανθασμένως ἀντὶ τῆς ὁρθῆς 'κατὰ πάντα τόπον'), ὁμιλεῖ μόνον περὶ τοῦ Πόντου γενικῶς, καὶ οὐδὲ κἀν μνημονεῦει τῆς Νεοκαισαρείας καὶ τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκεῖ. Εἶναι βέβαιοι, ὅτι κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ β' μ.Χ. αἰῶνος ὑπῆρχον εἰς Πόντον ὀλίγοι τινὲς Χριστιανοί, περὶ δὲ τὸ ἔτος 170 καὶ ἐπίσκοπος τοῦ Πόντου. 'Αλλὰ καὶ τὸ 200 μ.Χ. ἀκόμη, οἱ Χριστιανοὶ εἰς Πόντον ἦσαν μία μικρὰ μειονότης, συγκρινόμενοι πρὸς τὸν ὄλον πληθυσμὸν τῆς περιοχῆς. Οἱ δὲ Χριστιανοὶ τῆς Νεοκαισαρείας καὶ τῆς πέριξ αὐτῆς περιοχῆς ἦσαν ἀσφαλῶς ἐλάχιστοι εἰς ἀριθμὸν...».

Λυποῦμαι εὐκρινῶς διαπιστῶν ὅτι ὁ κ. Χρήστου δὲν ἠθέλησε νὰ κατανοήσῃ καλῶς τὴν ἐν τῇ Διατριβῇ μου ἀλήθειαν. 'Εφ' ὅσον δέχομαι, ὅτι «κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ β' μ.Χ. αἰῶνος ὑπῆρχον εἰς Πόντον ὀλίγοι τινὲς Χριστιανοί, περὶ δὲ τὸ ἔτος 170 καὶ ἐπίσκοπος τοῦ Πόντου», πῶς ὁ κ. Χρήστου διατείνεται ὅτι «προσπαθῶ νὰ ἐμφανίσω ὃ λ ὃ κ λ η ρ ο ν τὸν Πόντον ὡς ἄ γ ε υ σ τ ο ν Χριστιανισμοῦ κατὰ τὸν χ ρ ὀ ν ο ν ἐ κ ε ἴ ν ο ν»; Καὶ πῶς «τείνω ν' ἀμφισβητήσω τὴν βάσιμον πληροφορίαν τοῦ Εὐσεβίου περὶ ἐπισκοπῆς 'Αμαστρεως», ὅταν ἢ ποῖά τις ἀμφισβήτησις ἐν τῷ βιβλίῳ μου— οὐχὶ πάντως καθαρὰ ἀμφισβήτησις, καὶ βεβαίως οὐχὶ ἄρνησις— ἀναφέρηται εἰς ἄλλο χωρίον τοῦ Εὐσεβίου ('Ε. 'Ι. 5,23) «περὶ τῶν κατὰ Πόντον ἐπισκόπων, ὧν Πάλλμας ὡς ἀρχαιότατος προϋτέτακτο»; Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ βιβλίου μου δὲν στρέφεται τόσον πρὸς τὸν Πόντον ἐν γένει καὶ δὴ πρὸς τὴν 'Αμαστριν, ὅσον πρὸς τὴν Νεοκαισαρείαν. 'Επόμενον ὡς ἐκ τούτου ἦτο νὰ μὴ γράψω, ὅ,τιδήποτε γνωστὸν περὶ τῆς 'Αμαστρεως, τὸ ὁποῖον ἐνδεχομένως θὰ ἱκανοποιεῖ τὸν κ. Χρήστου, ἀλλὰ θὰ ἦτο ἐκτὸς τοῦ ἐπιτρεπομένου πεδίου ἐρεύνης τῆς κριθείσης Διατριβῆς. Συνεπῶς τὸ argumentum e silentio δὲν εἶναι βέβαιοι περὶ τῶν γνώσεών μου ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Διονυσίου πρὸς τὴν κοινότητα 'Αμαστρεως, περὶ ἧς ἡ μαρτυρία παρ' Εὐσεβίῳ ('Ε. 'Ι. 4,23). 'Εξ ἄλλου ἡ γνώμη «ὅτι δὲν ὑπῆρχον χριστιανικαὶ κοινότητες εἰς τὸν Πόντον πρὸ τοῦ 180 μ.Χ. εἶναι τοῦ Harnack, συναγομένη ἐκ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ σχεδιασθέντος χάρτου ἐν μνημονεῦμα, καὶ οὐχὶ ἰδική μου, ἐφ' ὅσον ἐγὼ εἰς τὴν ἰ δ ἰ α ν σελίδα τοῦ βιβλίου μου περὶ ἧς ἡ ἐπίκρισις τοῦ κ. Χρήστου, δέχομαι ἐπίσκοπον Πόντου περὶ τὸ 170 μ.Χ. Πέραν τούτου ἐκτὸς τοῦ Harnack, καὶ διὰ τὴν συναγωγὴν τοῦ συμπέρασματος μου ὅτι περὶ τὸ 235 μ.Χ. «ἐλάχιστοι χριστιανοὶ ὑπῆρχον» εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Νεοκαισαρείας, προσάγω εἰς τὸ βιβλίον μου καὶ τὰς μαρτυρίας τῶν Lietzmann, Duchesne (εἰδικῶς ἀσχοληθέντος μὲ τὰς ἐπισκοπὰς τῆς περιοχῆς) καὶ F. Van Der Meer Christine Mohrmann. Διατὶ ὁ κ. Χρήστου ἀγνοεῖ τὰς μαρτυρίας ταύτας; 'Ἐτι περισσότερον, διατὶ ὁ κ. Χρήστου θέλει ν' ἀγνοῇ τὰς εἰς τὸ βιβλίον μου εὐρισκομένας (σελ. 87-88) καθ' ὅλα ἀξιόπιστους μαρτυρίας τοῦ Μ. Βασιλείου, αἰτινες κατοχυρώνουν τὴν ἰδικήν μου γνώμην; Διότι ὁ Μ. Βασίλειος γράφει (πρὸ τοῦ 379) εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 28 § 1 ἐπιστολὴν του, ἀναφερόμενος εἰδικῶς εἰς τὴν ἐξ ἀρχῆς Ἰδρυσιν τῆς 'Εκκλησίας Νεοκαισαρείας: «Μῆτε δὲ ἄφαιτό ποτε, ὧ Δέσποτα τῶν ἀπάντων, ὅς τῷ σῶ θεράποντι Γ ρ η γ ο ρ ἰ φ τ ῶ ἐξ ἀ ρ χ ῆ ς π η ξ α μ ε ν ω (καλῶς) τ ἦ ν κ ρ η π ἰ δ α τῆς 'Εκκλησίας τῆς ἐπὶ μῆκιστον ἀταραξίας τὴν χάριν ἔδωκας» (Garn. 3, 152). 'Ομοίως ὁ αὐτὸς μέγας καὶ ἅγιος Πατὴρ γράφει εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 204 § 2 ἐπιστολὴν του πρὸς τοὺς Νεοκαισαρείαις: «Διδάσκαλοι τε τῶν μυστηρίων τοῦ Θεοῦ καὶ πατέρες πνευματικοί, οἱ ἐξ ἀ ρ χ ῆ ς τὴν 'Εκκλησίαν τὴν ὑπετέραν θ ε μ ε λ ἰ ὡ σ α ν τ ε ς Γ ρ η γ ὀ ρ ἰ ο ν λέγω τὸν πάνυ, καὶ ὅσοι ἐ φ ε ξ ῆ ς ἐ κ ε ἴ ν ω τῆς παρ' ὑμῖν ἐπισκοπῆς τὸν θρόνον διαδεξάμενοι, ἕλλοις ἐπ' ἄλλω ὡσπερ τινὲς ἀστέρες ἐπανατέλλοντες, κατὰ τῶν αὐτῶν ἰχνῶν ἐπέβησαν» (MG 32,745C). Διατὶ ὑπὸ τοῦ κ. Καθηγητοῦ τῆς Πατρολογίας, τεταγμένου εἰς τὴν προβολὴν καὶ διασφάλισιν τοῦ πνεύματος καὶ τῆς μαρτυρίας τῶν Πατέρων, ἀγνοοῦνται αἱ σπουδαιόταται αὐταὶ ἐπὶ τοῦ ἐξεταζομένου θέματος μαρτυρίαι ἀρχαιοτάτου καὶ μεγίστου Πα τ ρ ὸ ς τ ῆ ς 'Εκκλησίας;

Π. Χ ρ ή σ τ ο υ: «Σχετικῶς δὲ πρὸς ταῦτα λέγει καὶ τὰ ἐξῆς ἀπαράδεκτα καὶ ἀνεπίτρεπτα: «Εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν ὁμοῦς δὲν διωρίζοντο ἐπίσκοποι μόνον ὅπου ὑπῆρχον πολλοὶ Χριστιανοί, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχον ἐλάχιστοι ἢ δὲν ὑπῆρχον μὲν, ἔπρεπεν ὁμοῦς νὰ γίνουσι. Ἐστῆλλοντο δηλαδὴ ἐπίσκοποι νὰ δημιουργήσῃσιν τὴν χριστιανικὴν κοινότητα τὴν ὅποιαν θὰ ποιμάνουσιν». Καὶ ὡς μοναδικὰ παραδείγματα, «εὐγλωττα» ὁμοῦς φέρει τὰ τῶν. Ἀποστόλων καὶ τῶν σημερινῶν ἱεραποστόλων».

Ἄ ν α σ κ ε υ ή: Δογματίζει καὶ πάλιν ὁ κ. Καθηγητῆς καὶ ex cathedra ἀποφαινόμενος χαρακτηρίζει τὴν γνώμην μου ὡς «ἀνεπίτρεπτον καὶ ἀπαράδεκτον». Δυστυχῶς δι' αὐτὸν δὲν ἀποδεικνύει τὴν ἀποψίν του καὶ ἐπομένως αὕτη παραμένει μία ὄλιος ὑποκειμενικὴ κρίσις, μηδεμίαν ἐπιστημονικὴν ἀξίαν δυναμένη νὰ ἔχη. Τεχνηέντως μάλιστα ἀποκόπτων καὶ ἀδεξιῶς συρράπτων ἀποσπάσματα τοῦ βιβλίου μου, δημιουργεῖ ἐσφαλμένας ἐντυπώσεις, ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου. Ἴνα δὲ ὁ ἀναγνώστης σχηματίσῃ ἀντικειμενικὴν γνώμην, παραθέτω ἐνταῦθα τὸ ἐν σελ. 89 ἐπικριθὲν τμήμα τῆς Διατριβῆς μου: «Ὁ Leclercq βεβαίως, ὅτι ἦτο δυνατόν διὰ μίαν κοινότητα, ἀποτελουμένην ἀκόμη καὶ ἐκ 10 Χριστιανῶν νὰ ἔχη τὸν ἐπίσκοπόν τῆς» (Catholic Encyclopedia 7,15). Οἱ ἀρνούμενοι τὴν μαρτυρίαν ταύτην τοῦ Νύσσης περὶ τῶν 17 Χριστιανῶν, οἵτινες ὑπῆρχον ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Νεοκαισαρείας πρὸ τοῦ 237, κρίνουσι μὲ τὰ σημερινὰ κριτήρια καὶ δεδομένα, συμφώνως πρὸς τὰ ὅποια δὲν εἶναι σύνηθες νὰ χειροτονῆται ἐπίσκοπος διὰ 17 μόνον Χριστιανούς. Εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν ὁμοῦς δὲν διωρίζοντο ἐπίσκοποι μόνον ὅπου ὑπῆρχον πολλοὶ Χριστιανοί, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχον ἐλάχιστοι ἢ δὲν ὑπῆρχον μὲν, ἔπρεπεν ὁμοῦς νὰ γίνουσι. Ἐστῆλλοντο δηλαδὴ ἐπίσκοποι νὰ δημιουργήσῃσιν τὴν χριστιανικὴν κοινότητα, τὴν ὅποιαν θὰ ποιμάνουσιν. Εὐγλωττον παράδειγμα ἀποτελοῦν οἱ Ἀπόστολοι, οἵτινες ἐπεσκέπτοντο ἢ καὶ παρέμενον ἐπὶ ἔτη εἰς πόλεις, ἐνθα οὐδεὶς Χριστιανὸς εὗρίσκετο ἀρχικῶς. Ἀναχωροῦντες δὲ ἐκεῖθεν, ἐγκαθίστων ἐπισκόπους εἰς ἀρτισυστάτους καὶ ἀριθμητικῶς μικρὰς χριστιανικὰς κοινότητας. Καὶ σήμερον δὲν ἐλλείπουσι παντελῶς αἱ περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας κλιμάκια ἱεραποστόλων μὲ ἐπίσκοπον ἐπὶ κεφαλῆς, ἐπισκέπτονται χώρας, εἰς τὰς ὁποίας ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἀνύπαρκτος, μὲ μοναδικὴν ἀποστολὴν τὴν ἱεραποστολὴν καὶ τὴν ἐξ ὑπαρχῆς ἴδρυσιν χριστιανικῶν κοινοτήτων».

Π. Χ ρ ή σ τ ο υ: «Θὰ ἦτο πολὺ νὰ ἀπητοῦμεν παρουσίαν θεολογικῆς ἀξιολογήσεως τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου. Ὁ συγγραφεὺς οὔτε ἐπιχειρεῖ, οὔτε δύναται νὰ ἐπιχειρήσῃ τοιοῦτόν τι. Μάλιστα, ἀφοῦ ἀφιερώνει 60 περίπου σελίδας εἰς τὴν ἐκθεσιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου, ἔρχεται ἔπειτα νὰ ἐξετάσῃ τὸ πρόβλημα περὶ τοῦ ἂν ὑπάρχῃ διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου καὶ νὰ ἐκτιμῆσῃ ταύτην εἰς μίαν καὶ ἡμίσειαν σελίδα».

Ἄ ν α σ κ ε υ ή: Τί νὰ πρωτοθαυμάσῃ τις εἰς τὴν γνώμην ταύτην τοῦ κ. Καθηγητοῦ; τὰς ἀνακριβείας ἅς παραθέτει ἐν γνώσει του, ἢ τοὺς ἐώλους ἰσχυρισμούς του περὶ «θεολογικῆς ἀξιολογήσεως τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου» καὶ περὶ τῆς ἱκανότητός μου νὰ ἐπιχειρήσω τοιοῦτόν τι; Εἰς τὸ βιβλίον μου (σελ. 212-263) δὲν ἀφιερῶ «60 περίπου σελίδας εἰς τὴν ἐκθεσιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου», ὡς ἀνακριβῶς γράφει ὁ κ. Χρήστου, ἀλλὰ πενήντηκοντα (50) σελίδας καὶ ὀκτώ (8) στίχους. Αἱ ὑπόλοιποι μέχρι τὰς 60 σελίδας, ἦτοι ἑννέα (9) σελίδες περίπου (σελ. 263-271 τοῦ βιβλίου μου) δὲ ν ε ἶ ν α ἰ ἔ κ θ ε σ ἰ ς τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου, ἀ λ λ ἂ κ ρ ἰ τ ἰ κ ἡ ταύτης, ὡς καὶ ἡ σχετικὴ ἐπιγραφή μαρτυρεῖ: «Κρίσεις ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου καὶ συμπράγματα», τὴν ὅποιαν φαίνεται δὲν εἶδεν ὁ κ. Καθηγητῆς. Ἡ δὲ κριτικὴ μου περὶ τῆς ἐκτάσεως, τῆς κυριότητος, τῆς αὐθεντίας, τῆς πρωτοτυπίας καὶ τῆς τελικῆς ἐκτιμήσεως τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου δὲν γίνεταί «εἰς μίαν καὶ ἡμίσειαν σελίδα» ὡς ἀνακριβῶς ἀναγράφει ὁ κ. Καθηγητῆς, ἀλλ' εἰς ἑ ν ν ἑ α (9) σελίδας (ἦτοι τὰς σελ. 263-271 τοῦ βιβλίου μου). Εἰς τὴν κρίσιν τοῦ ἀναγνώστου ἐπαφίεται ἡ ἐκτίμησις τῆς εὐκρινείας τοῦ κ. Καθηγητοῦ. Πέραν αὐτῶν, τί θέλει νὰ εἴπῃ ὁ κ.

Καθηγητῆς ὅταν γράφῃ ὅτι «θὰ ἦτο πολὺ νὰ ἀπητοῦμεν παρουσίαν θεολογικῆς ἀξιολογήσεως τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου»; Ὁ σκοπὸς μου δὲν ἦτο νὰ γράψω δογματικὴν ἢ ἠθικὴν ἢ νὰ σχολιάσω ἐκτενῶς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Γρηγορίου, ὡς ἐὰν ἡσυχολοῦμην μὲν ὁ ν μετ' αὐτῆς, ἀλλ' ἀπλῶς νὰ ἐκθέσω ταύτην εἰς μιαν ἐργασίαν περὶ τοῦ Γρηγορίου γενικῶς. Νομίζω δὲ ὅτι ἡ ὑπάρχουσα εἰς τὸ βιβλίον μου (σελ. 212-263) ἐκθεσις τῆς δογματικῆς καὶ ἠθικῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου, βασιζομένη ἐπὶ πάντων τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ, εἶναι ἡ μὲν ἢ π λ ῆ ρ ης ἐκθεσις κατὰ τὸ διάστημα τῶν 1700 ἐτῶν, ἅτινα παρῆλθον ἀπὸ τοῦ θανάτου του, διότι ο ὕ δέ π ο τ ε μέχρι σήμερον ἐγένετο πλήρης ἐκθεσις τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου. Εἶναι τοῦλάχιστον περιεργον τὸ ὅτι ὁ κ. Καθηγητῆς δὲν θέλει νὰ ἐκτιμῆσῃ τὴν ἐκθεσιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου τὴν ὑπάρχουσαν εἰς τὸ βιβλίον μου, ἥτις ἐν τούτοις εἶναι μιὰ ἀξιόλογος προσφορά εἰς τὸν συστηματικὸν μελετητὴν τῶν δογμάτων καὶ τῆς ἱστορίας τῶν δογμάτων. Ὑπὸ τὴν ἔνοιαν ταύτην καὶ γνωστοῦ ἔντος ὅτι ἡ Διατριβή μου εἶναι συμβολῆ εἰς τὸν ἱ σ τ ο ρ ι κ ὸν κλάδον τῆς Θεολογίας, ἢ γνώμῃ τοῦ κ. Χρήστου, ὅτι «οὔτε ἐπιχειρῶ ὁ ὕ τ ε δ ὕ ν α μ α ἰ νὰ ἐπιχειρήσω» θεολογικὴν ἀξιολόγησιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου εἶναι οὐχὶ μόνον ἄδικος, ἀλλὰ καὶ κακόβουλος εἰς σημείον ἀποκαρδιωτικὸν καὶ ἀπαράδεκτον.

Π. Χ ρ ῆ σ τ ο υ : «Αἱ πατρολογικαὶ σπουδαὶ εἰς τὴν χώραν ἡμῶν ἔχουν ἀπὸ πολλοῦ ὑπερβῆ τὸ στάδιον τῆς ἀφελείας καὶ ἐπιστεύομεν ὅτι εἶχον ἀνδρωθῆ. Δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ ἐπιστρέφωμεν πρὸς τὰ ὀπίσω».

Ἄ ν α σ κ ε υ ῆ : Εἰς ποῖον ἀνήκει ἡ «πατρολογικὴ ἀφέλεια»; Εἰς ἐμὲ τὸν συντάκτην τῆς Διατριβῆς, εἰς τὴν πανηγυρικῶς ἐγκρίνασαν ταύτην Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἢ εἰς τὸν «κριτὴν» αὐτῆς ἐν τῇ «Κληρονομίᾳ»; Ἡ Διατριβή μου κυκλοφορεῖται εἰς τὰ βιβλιοπωλεῖα. Πᾶς τις δύναται νὰ τὴν ἐλέγξῃ καὶ τὴν ἀποτιμῆσῃ, συγκρίνων ταύτην πρὸς ἄλλας ἐ π ἰ δ ἰ δ α κ τ ο ρ ῖ α Διατριβάς ἀμφοτέρων τῶν Θεολογικῶν μας Σχολῶν, καὶ δὴ καὶ πρὸς τὴν ἐπὶ διδασκαλίᾳ Διατριβὴν α ὕ τ ο ὕ κ. Χ ρ ῆ σ τ ο υ (Ζωὴ ἀληθινή) κατὰ τὴν διδασκαλίαν Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου, Ἀθῆναι 1951, σελίδες 52), τὴν ὁποίαν παραλείπω πρὸς τὸ παρὸν νὰ σχολιάσω ἐκ σεβασμοῦ πρὸς τοὺς ἐγκρίναντας ταύτην τότε Καθηγητὰς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Θὰ ἦτο μάλιστα ἰδιαιτέρως ἐπιωφελεὲς νὰ συγκρίνη τις τὴν Διατριβὴν μου πρὸς Διατριβάς, τῶν ὁποίων τὴν ἐγκρισιν εἰσηγήθη καὶ ἐπέτυχεν ὁ κ. Χρήστου. Ἦσως τότε θὰ διεπίστωνε τὰ ἐλαττήρια, ἅτινα τὸν ὤθησαν εἰς τὴν κακόπιστον καὶ στρεψόδικον κριτικὴν τῆς Διατριβῆς μου.

Π. Χ ρ ῆ σ τ ο υ : «Ὁ συγγραφεὺς εἶναι ἐπιμελὴς νέος καί, ἐὰν ἐπιδοθῆ μὲ μεγαλυτέραν προσοχὴν καὶ σοβαρότητα εἰς τὴν μελέτην, δύναται πιθανῶς καὶ αὐτὸς νὰ ὑπερβῆ τὸ στάδιον τοῦτο» δηλαδὴ τῆς ἀφελείας.

Ἄ ν α σ κ ε υ ῆ : Εἰς τὰς τελευταίας ταύτας γραμμάς τῆς «κριτικῆς» του, ὁ κ. Χρήστου αἰσθάνεται-ἐν τῇ μεγαλοφυχίᾳ του-ὅτι ἔδει ν' ἀμβλύνη πῶς τὴν δυσμενῆ ἐντύπωσιν, τὴν προξενουμένην ἐκ τῶν ἀτυχεστάτων καὶ ἀδίκων κρίσεων καὶ ἐκφράσεων του καὶ μοῦ ἀναγνωρίζει ἐν προσόν, τὴν ἐπιμέλειαν. Εἶναι συνήθεια εἰς πολλοὺς σεναριογράφους, ἀφοῦ δαφημίσου ἐκεῖνο ὕπερ ἔδει νὰ καταδικάσου, καὶ ἀφοῦ καταδικάσου ἐκεῖνο ὕπερ ἔδει νὰ ἐπαινέσου, νὰ δίδουν εἰς τὸ τέλος τὸ happy end. Ἀνάλογόν τι ἐπεχείρησε καὶ ὁ κ. Χρήστου, ἀλλὰ δὲν τὸ κατώρθωσεν. Διότι καὶ αἱ τελευταῖαι αὐταὶ λέξεις τῆς «κριτικῆς» του εἶναι μιὰ γνησίᾳ χολημεσία, τὴν ὁποίαν ὁ Θεαματουργὸς θὰ ἐχαρακτήριζεν ὡς «ἐκκήρυκτον Ἐκκλησίας Θεοῦ» (Ἐπιστολὴ Κανονικῆ, κανὼν Β').

Πρωτοπρ. Κωνσταντῖνος Μ. Φούσκας

J. P. J o s s u a, *Le salut. Incarnation ou Mystère Pascal chez les Pères de l' Eglise de Saint Irénée à Saint Leon le Grand. Les Editions du Cerf 1968. Paris. Pages 395.*

Ἐν τῷ ἀξιοσπουδάστῳ ἱστορικοδογματικῷ ἔργῳ τούτῳ ὁ συγγραφεὺς αὐτοῦ μελετῶν τὴν σωτηριολογίαν τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ Εἰρηναίου μέχρι Λέοντος τοῦ Μεγάλου καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὑπερεξήθησαν καὶ παρεξηγήθησαν αἱ μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν πατέρων διαφοραὶ περὶ τὴν Χριστολογία, τῶν μὲν Ἑλλήνων ἐπεκτεινόντων τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ μέχρι θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου, τῶν δὲ Λατίνων θεωρούντων τὴν σωτηρίαν ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ, ταῦτα δὲ ἐνῶ πρόκειται περὶ ἐνιαίας ἀντιλήψεως τῆς σωτηρίας καὶ τῶν σχέσεων μεταξὺ ἐνανθρωπήσεως καὶ πασχάλιου μυστηρίου, ἐνῶ πράγματι δὲν ὑπάρχει οὔτε καθαρῶς πασχάλιος οὔτε καθαρῶς ἐνανθρωπητικὴ θεολογία, ὡς ἀποδεικνύει ἐταστικὴ ἀντιβολὴ τῶν σχετικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Εἰρηναίου ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ Πάπα Λέοντος τοῦ Μεγάλου ἀφ' ἑτέρου, διαπιστουμένης συνθέσεως ἀμφοτέρων τῶν σχετικῶν ἐκδοχῶν καὶ δὴ ἐνόητος τοῦ σωτηριώδους ἔργου τοῦ Χριστοῦ κατ' ἀμφοτέρους τοὺς ἐν λόγῳ ἱεροὺς ἄνδρας.

Ἄξια δὲ μνηεῖας εἶναι καὶ ἡ ἐνημερότης τοῦ συγγραφέως περὶ τὴν εἰς τὰς συζητήσεις ταύτας συμμετοχὴν καὶ τῆς συγχρόνου ἡμῶν ἐλληνικῆς θεολογίας, ὡς ἐμφαίνεται οὐ μόνον ἐν τῇ παρατιθεμένῃ ἐν τέλει βιβλιογραφίᾳ (σ. 389-343), ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ διαπιστουμένῃ χρήσει ἐδικῆς πραγματείας τοῦ κ. Ἡ. Μουτσούλα, οὐχὶ ὁμως καὶ τῆς πρωτοτύπου καὶ πολλῶν σπουδαίας ἐργασίας τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἀνδρέου Θεοδώρου «Περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου».

Π. Ι. Μπρατσιώτης.

Mysterium Salutis Dogmatique de l' Histoire du Salut.

Ἐπὶ τὸν ὡς ἄνω τίτλον ἐξεδόθη ἀπὸ τοῦ 1945-1969 ὑπὸ ὁμάδος ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων περισπούδαστος Δογματικὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας ἀγγλιστί, γαλλιστί, ἰταλιστί καὶ ὀλλανδιστί. Ἐκ τούτων ἔχομεν ἐνταῦθα πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν τετράτομον Γαλλικὴν ἐκδοσὶν ἐκδιδομένην ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου Editions du Cerf ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ R. Ringenbach. Ἐκ τούτων ὁ Α' τόμος ἐκ σελ. 308 φέρει τὴν ἐπιγραφὴν *Les structures de l' histoire du salut*, ἔνθα μετὰ γενικὴν εἰσαγωγὴν ἐξετάζεται ἡ βασικὴ θεολογία τῆς ἱστορίας τῆς σωτηρίας, ὁ Β' τόμος, ἐκ σελ. 320, ἀφιερῶται εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς Θείας Ἀποκαλύψεως ἐν τῇ Ἀγ. Γραφῇ καὶ τῇ Ἱερῷ Παραδόσει, ὁ Γ' ἐκ σελ. 399 τόμος ἀφιερῶται εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς σχέσεως τῆς Θ. Ἀποκαλύψεως πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ὁ Δ' τόμος, ἐκ σελ. 272, ἀσχολεῖται περὶ τὴν ἀπάντησιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν θείαν ἀποκάλυψιν καὶ δὴ ἐξ ἐπόψεως ἐκκλησιαστικῆς, θεολογικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς, ἰδιαίτερος δ' ἐκ τῆς ἐπόψεως τῆς φιλοσοφίας τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου, ἐν παραρτήματι δὲ (σ. 253-260) καὶ ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου, μεθ' ὃ ἐπακολουθεῖ βιβλιογραφία καὶ κατάλογος τῶν συνεργατῶν (260-265). Ἡ περὶ τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας παράγραφος τοῦ βιβλίου ὀφείλεται εἰς τὸν κ. A. de Halleux ἀφιερῶντα εἰς τὴν ἐποψὴν ταύτην τὰς σελίδας 253-261, ἐξ ὧν ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἀξία τυγχάνει ἡ σχετικὴ εἰσαγωγὴ ἐκ σελ. 253 κατακλειομένη διὰ τῆς ἐξῆς παρατηρήσεως: «Ἐν τῇ Ὀρθοδόξῃ ἀπετυπώθη καὶ διατηρεῖται καθαρῶς ἡ ἀνατολικὴ θεολογία, ἥτις ἔλαβεν ὄλην τὴν ἔκτασιν καὶ ὄλην τὴν σπουδαιότητα αὐτῆς». Ἡ σύντομος ὁμως ἔκθεσις περὶ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας δὲν εἶναι τελείως ἀπηλλαγμένη ἐνίων προκαταλήψεων ὀφειλομένων εἰς ἑλλοπιῇ γνῶσιν τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς ἱστορίας αὐτῆς, ἰδίᾳ δὲ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, πρᾶγμα τὸ ὅποιον ἐξηγεῖται κάλλιον ἂν τις ρίψῃ βλέμμα εἰς τὴν παρατιθεμένην βιβλιογραφίαν, ἔνθα ἀπουσιάζουσιν ὀρθόδοξα βοθητήματα.

Π. Ι. Μπρατσιώτης

Sources Chrétiennes 1. Origène Commentaire sur S. Jean I. 1966 Pages 414-II 1970 P. 585.

Ἄμφότεροι οἱ τόμοι τοῦ περιφήμου ὑπομνήματος τοῦ Ὀριγένους ἐκδιδόμενοι ὑπὸ τῆς Cécile Blanc περιέχουσι τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τοῦ ἐν λόγῳ ὑπομνήματος εἰς τὸ Δ' Εὐαγγέλιον ἐν τε τῷ πρωτοτύπῳ καὶ ἐν Γαλλικῇ μεταφράσει καὶ μετὰ σημειώσεων.

Π.Ι.Μ.

2. Grégoire le Thaumaturge. Remerciement a Origène. Lettre d' Origène à Grégoire. Texte grec, introduction et notes par Henri Crousel. P. 230-1969.

Πρόκειται περὶ τῆς ἀλληλογραφίας μεταξὺ τοῦ Γρηγορίου τοῦ θαυματουργοῦ καὶ τοῦ μεγάλου διδασκάλου τοῦ Ὀριγένους.

Π.Ι.Μ.

I r é n i k o n. Τοῦ λαμπροῦ τούτου περιοδικοῦ τοῦ ἐκδιδομένου ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ Monastère Bénédictin à Chevetogne-Belgique ἐξεδόθησαν τὰ τέσσαρα τεύχη τοῦ 1969 περιέχοντα πραγματείας τοῦ N. A f a n a s s i e f f «Le monde dans l'Ecriture Sainte». T. S t a a t m a n n C a r l Banthet L' Orient Chrétien, H. M a r o t La Xe Conférence de Lambeth et l'Unité, P. D e V o o g h t Jean Huss à l'heure de l'oecuménisme, P. M i q u e l La conscience de la Grace selon Simeon le N. Théologien. K. S k y d s g a a r d Ecriture ou Tradition? O. R o u s s e a u Le deuxième Synode des Evêques etc, ἐπίσης Χρονικά κλπ. ἐν οἷς ἐν τῷ δ' τεύχει καὶ ἐκτενὴς νεκρολογία περὶ τοῦ ἀειμνήστου Ἄμ. Ἀλιβιζάτου.

Π.Ι.Μ.

I s t i n a Revue trimestrielle 1969. Τεύχη 4 ἐκδιδόμενα ἐν Παρισίοις καὶ ἀφιερωμένα εἰς τὰ οἰκουμενικὰ προβλήματα, εἰς τὰς σχέσεις Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως καὶ δὴ εἰς τὰς σχέσεις Ρωσίας καὶ Χριστιανοσύνης.

Π.Ι.Μ.

Π ρ α κ τ ι κ ᾶ Γ' Π α ν ι ο ν ι ο ῦ Σ υ ν ε δ ρ ι ο ῦ. Τόμος Β'. Ἀθήναι 1969. Σελ. 382.

Ὁ μὲν Α' τόμος, προλογιζόμενος ὑπὸ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Δ. Ζακυθνοῦ, περιλαμβάνει 30, ὁ δὲ Β' 37 πραγματείας σχετικὰς πρὸς τὴν Ἑπτάνησον, ἐξ ὧν ἀρκεταὶ ἐνδιαφέρουσαι καὶ ἐξ ἐπόψεως ἐκκλησιαστικῆς. Ἐκ τούτων ἐν τῷ Β' τόμῳ ὑπογραμμίζομεν τοῦ Β. Λ α ο ὄ ρ δ α, Παρατηρήσεις εἰς τὰς Διδαχὰς τοῦ Ἡλία Μηλιάτη, τοῦ Ν τ. Κ ο ν ὄ μ ο υ, Τρεῖς ἀνεκδοτοὶ λόγοι τοῦ Γ. Τερτσέτη περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, Σ π. Ἀ β ο ὄ ρ η, Ζακυνθινὴ Ἐκκλησι. μουσικῆ, Μ α ρ. Θ ε ο χ ᾶ ρ η, Ἰστορημένον χειρόγραφον ἐκ τῆς Μονῆς Ἄγ. Γεωργίου τῶν Κρημῶν Ζακύνθου, τοῦ Σ π. Μ ο ν τ σ ε ν ἱ γ γ ο υ, Ἡ Βυζαντινὴ προέλευσις τῆς Ἑπτανησιακῆς μουσικῆς καὶ τοῦ Δ. Ζ α κ υ θ η ν ο ῦ, Αἱ ἱστορικαὶ τύχαι τῆς Ἑπτανήσου καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἑπτανησιακοῦ πολιτισμοῦ.

Π.Ι.Μ.

Ἐ ρ ρ ῖ κ ο υ Ἀ ν τ. Σ κ ᾶ σ σ η, Ἱστορικὴ Γραμματικὴ τῆς Λατινικῆς γλώσσης. Τόμος Α'. Ἐν Ἀθήναις 1969. Σελ. I-XXX + 401.

Εἶναι λίαν εὐχάριστον ὅτι, ἔστω καὶ μεθ' ἱκανῆς καθυστερήσεως διὰ ποικίλους λόγους μνημονευομένους ἐν τῷ μετὰ χεῖρας χρησιμωτάτῳ διὰ πάντα λόγιον Ἑλληνα καὶ ἰδίᾳ διὰ τοὺς φιλόλογους καὶ τοὺς θεολόγους ἔργῳ τοῦ διαπρεποῦς ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἐρρ. Σκᾶσση,

εἶδε πρὸ ὀλίγου τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος ἐν χώρᾳ καὶ πρὸς χάριν λαοῦ οὕτω στενῶς συνδεομένου γλωσσικῶς καὶ ἱστορικῶς μετὰ τοῦ λατινικοῦ, ὥστε νὰ περιττεύῃ πᾶσα ἀνάδειξις τῆς σημασίας τοῦ ἐν λόγῳ γεγονότος. Δὲν εἶχον βεβαίως λείψει ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς ἡμετέρας χώρας προσπάθειαι πρὸς πλήρωσιν ἔστω καὶ ἑλλιπῆ τοῦ κενοῦ τούτου, ἀλλ' αἱ προσπάθειαι ἐκεῖναι ἦσαν κατώτεραι τῶν πνευματικῶν ἀναγκῶν αὐτῆς, ἐξαιρέσει βεβαίως τῶν τοῦ συγγραφέως τοῦ παρόντος ἔργου. Ὁ ἐκ σελ. XXX πρόλογος τοῦ ἔργου τούτου ἀφιερῶται εἰς τὴν ἐξήγησιν καὶ δικαίωσιν τῆς τε σχετικῆς ἀνάγκης καὶ τῆς καθυστερήσεως τῆς πληρώσεως αὐτῆς, ὡς καὶ τῆς ἱστορίας τῆς τε γλώσσης ταύτης καὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι προσπαθειῶν πρὸς πλήρωσιν τοῦ τέως ἀναπληρώτου παρ' ἡμῖν κενοῦ τούτου. Μετὰ τὴν ἐν λόγῳ εἰσαγωγὴν ἔρχεται ἡ ἐκθεσις τοῦ περιεχομένου τῆς μετὰ χεῖρας Γραμματικῆς. Αὕτη διαίρεται εἰς δύο μέρη, τὸ φ θ ο γ γ ο λ ο γ ι κ ὸ ν (σ. 3-50) καὶ τὸ ἔ τ υ μ ο λ ο γ ι κ ὸ ν, ἔθθα ὁ λόγος περὶ παραγωγῆς (σ. 51-68), συνθέσεως (68-74), κλίσεως τῶν ὀνομάτων οὐσιαστικῶν τε καὶ ἐπιθέτων (76-157), συγκρίσεως ἐπιθέτων (157-170), ἐπιρρημάτων (170-177), ἀντωνυμιῶν (177-208), ἀντωνυμιῶν ἐπιθέτων καὶ ἐπιρρημάτων (208-215), ἀριθμητικῶν (216-231), ὡς καὶ περὶ ῥήματος (231-362), μορίων, προθέσεων, συνδέσμων (363-393), ἀνταποδοτικῆς συνθέσεως καὶ ἐπιφωνημάτων (394-401). Ἡ ἐξέτασις τῶν διαφόρων ζητημάτων γίνεται κατὰ τρόπον ἐξαντλητικόν, ὡς ἀποδεικνύει, πρὸς τοὺς ἄλλοις, καὶ τὸ μέγα πλῆθος τῶν ἐμπεριστατωμένων ὑποσημειώσεων ἐγγιζουσῶν τὸν ἀριθμὸν τῶν χιλίων. Ἐνθέρμως δ' εὐκταία εἶναι ἡ σύντομος συμπλήρωσις τῆς λαμπρᾶς ταύτης ἐκδόσεως περιποιούσης τιμὴν οὐ μόνον εἰς τὸν ἐπιφανῆ συγγραφέα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν φιλολογικὴν ἐπιστήμην.

Π. Ι. Μπρατσιώτης.

«Π ὅ ν η μ α ε ὕ γ ν ω μ ο ν». Τιμητικὸς τόμος ἐπὶ τῇ 40ετηρίδι συγγραφικῆς δράσεως καὶ τῇ 35ετηρίδι καθηγεσίας τοῦ Βασιλείου Μ. Βέλλα. Ἐπιμελεία καθηγητοῦ Α. Π. Χαστούπη. Ἐν Ἀθήναις 1969, σελ. 814, σχ. 8ον.

Τοῦ προῶρος ἐκδημήσαντος πρὸς Κύριον ἀειμνήστου καθηγητοῦ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ μέλους τῆς συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς «Θεολογίας» Βασιλείου Μ. Βέλλα (1902-24.11.1969) ἱκανοὶ εὐγνώμονες μαθηταί, ὑπὸ τὴν προεδρίαν καὶ πρωτοβουλίαν τοῦ διαδόχου του ἐν τῇ ἔδρᾳ καθηγητοῦ Ἀ. Χαστούπη, ἐδημοσίευσαν τὸν μετὰ χεῖρας ὀγκῶδη τιμητικὸν τόμον, δι' οὗ ἐξέφρασαν πρεπόντως τὴν ὀφειλομένην τῷ διδασκάλῳ αὐτῶν εὐγνώμοσύνην, δι' ὅσα πνευματικὰ ἀγαθὰ ἔλαβον παρ' αὐτοῦ. Ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ προτάσσονται μὲν πρόλογος τοῦ καθηγητοῦ Α. Χαστούπη, ἐκκλησιαστικαὶ εὐλογίαι τῶν Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως Ἀθηναγόρου καὶ Ἱεροσολύμων Βενεδίκτου, ὡς καὶ τῶν Ἀρχιεπισκόπων Κύπρου Μακαρίου καὶ Ἀθηνῶν Ἱερωνύμου, ἔτι δὲ ἡ βιογραφία καὶ τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ τιμωμένου καθηγητοῦ Β. Βέλλα (σ. ζ'-λστ'), ἔπονται δὲ αἱ ἐπόμεναι μελέται τῶν μαθητῶν αὐτοῦ:

1. Σ. Ἀγουρίδου, Ὁ χαρακτήρ τῶν ἀφηγήσεων περὶ τῆς γεννήσεως καὶ τῆς παιδικῆς ἡλικίας τοῦ Ἰησοῦ παρὰ τῷ Μαθαίῳ καὶ παρὰ τῷ Λουκᾷ, σ. 3-21. 2. Ἰ. Ἀναστασίου, Πῶς εἶδεν ὁ Ἀγγλος περιηγητῆς καὶ λόγιος T. Smart Hughes τὴν Ἑλληνικὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν τὸ 1812-1814, σ. 22-24. 3. Α. Βασιλοπούλου, Ὁ ἐφημεριακὸς κληρὸς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀγγλίας, σ. 50-69. 4. G. Bebis, Eusebius and his Theology of History, σ. 70-94. 5. Γ. Βεργωτῆ, Ἀνθρωπολογικαὶ ἀντιλήψεις ἐν τῇ θείᾳ Λειτουργίᾳ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, σ. 95-108. 6. Ἡ. Βουλγαράκη, Ἡ περὶ τῆς καταστροφῆς τῶν Ἱεροσολύμων θεολογικὴ ἐρμηνεία τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, σ. 109-129. 7. Γ. Γαλίτη, Μαρτυρία καὶ διακονία ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ, σ. 130-149. 8. Α. Γερομιχαλοῦ, Διοί-

κησις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως, σ. 150-167. 9. Ν. Γεωργοπούλου, Τὸ γεγονός τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ ὁ ἄνθρωπος, σ. 168-172. 10. Χ. Γιανναρᾶ, Λειτουργικὴ εὐσέβεια καὶ ἠθικὴ, σ. 173-179. 11. Α. Γιαννουλάτου, Τύποι ἱερέων ἀφρικανικῶν ἱεροβασιλείων, σ. 180-203. 12. Γ. Γρατσέα, Αἱ ἐννεα πρῶται στήλαι (I-IX) τοῦ ἐκ Qumran βιβλίου τοῦ πολέμου ἀριθμολογικῶς ἐξεταζόμεναι, σ. 204-225. 13. S. Damaskinos, Der Psalm 51 als der Niederschlag der prophetischen Verkündigung, σ. 226-239. 14. Δ. Δοῦκου, Ἡ περὶ πολέμου διδασκαλία τοῦ Δευτερονομίου, σ. 240-251. 15. K. Dratsellas, The Problem of Pre-existence of Souls in St. Cyril of Alexandria, σ. 252-262. 16. Α. Θεοδώρου, Σωτηριολογικὴ ἐρμηνεία τῆς θείας Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος, σ. 263-274. 17. Εὐ. Θεοδώρου, Φαινομενολογικὴ ἐξέτασις τῶν σημείων ἐπαφῆς μεταξὺ τῆς Κ. Διαθήκης καὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας, σ. 275-286. 18. Τ. Καραντζαλη, Τὰ τρία βιβλικά ἀναγνώσματα (Ψαλμ. 109, 110 καὶ Ἡσ. 9, 5-6) ἐκ τῆς Θ' ὥρας τῆς ἐορτῆς τῶν Χριστουγέννων, σ. 287-298. 19. Γ. Καψάνη, Ἡ σημασία τῆς Ποιμαντικῆς καὶ ἡ Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία αὐτῆς, σ. 299-308. 20. Κοζάνης Διονυσίου, Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ὑμνωδίᾳ, σ. 309-339. 21. Κ. Κούρκουλα, Τὸ κήρυγμα τοῦ θείου λόγου εἰς τὰ Ἐπτάνησα ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' μέχρι τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, σ. 340-356. 22. Κύπρου Μακαρίου, Κύπρος ἡ ἅγια νῆσος, σ. 357-406. 23. K. Kyriazis, Der Christ und die Vernunft, σ. 407-416. 24. Ε. Κωνσταντινίδου, Ἡ διοικητικὴ διαίρεσις τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος (1852-1899), σ. 417-425. 25. Th. Lazakis, Orphism, σ. 426-435. 26. Σ. Λώλη, Θεωρία τοῦ δόγματος ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου, σ. 436-449. 27. Ν. Μητσοπούλου, Ἡ σωτηριολογικὴ ἐν Χριστῷ σημασία τῶν λεγομένων ἠθικῶς ἀδιαφόρων πράξεων, σ. 450-464. 28. Ἡ. Μουτσούλα, Γρηγόριος ὁ Νύσσης ὡς ἐρμηνευτὴς τῆς Ἁγίας Γραφῆς, σ. 465-485. 29. Ν. Μπρατσιώτου, Ἡ ὑπὸ τῶν Ὁ' ἀπόδοσις τοῦ **ψδζ** διὰ τοῦ «Ψυχῆ», σ. 486-506. 30. Ἡ. Οἰκονόμου, Ὁ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ πειρασμός τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, σ. 507-520. 31. Ν. Παπαδοπούλου, Κριτικαὶ παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν στίχων Ἱερεμίου 15, 13-14, καὶ 17,3-4, σ. 521-538. 32. Σ. Παπαδοπούλου, Ἀγιότης καὶ κοινωνικότης, σ. 539-566. 33. Α. Παπαντωνίου, Raum und Religion, σ. 567-586. 34. Κ. Παπαπέτρου, Φύσις καὶ πολιτισμός, σ. 587-591. 35. Γ. Ρηγοπούλου, Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ «Ἐρχόμενος» Κύριος, σ. 592-600. 36. Π. Ροδοπούλου, Ἡ θεία Λειτουργία κατὰ τὰς Μυσταγωγικὰς Κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, σ. 601-613. 37. J. Romanides, Islamic universalism and the Constitution of Medina, σ. 614-618. 38. D. Savramis, Der Priester im Rahmen der neugriechischen Gesellschaft, σ. 619-631. 39. Χ. Σαρηγιάννη, «Δὲν εἶμαι Nabi» (Ἄμ. 7,14), σ. 632-646. 40. Α. Σπουρλάκου—Εὐτυχιάδου, Χριστολογικὰ καὶ ἐκκλησιολογικὰ τινα ἐκ τῶν τοῦ Ἄσματος Ἄσμάτων, σ. 647-667. 41. D. Stathopoulos, Die Gottesliebe und ihre Sprache in den Hymnen Symeons, des Neuen Theologen (949-1022), σ. 668-677. 42. Ἱ. Τιμαγένους, Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐξατομικεύσεως ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ, σ. 678-686. 43. Β. Τσάκωνα, Ἡ περὶ Μεσοπόου διδασκαλία τῆς Διαθήκης τῶν Δώδεκα Πατριαρχῶν, σ. 687-693. 44. Μ. Φαράντου, Τὸ περὶ τῶν ἀκτιστῶν θείων ἐνεργειῶν δόγμα τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας κατὰ τὴν διδασκαλίαν Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, σ. 694-720. 45. Β. Φειδᾶ, Ἰουστινιανὸς καὶ Πενταρχία, σ. 721-738. 46. Α. Φίλη, Οἱ Μαθηταὶ τοῦ Κυρίου ὡς Ἀπόστολοι κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Κ. Διαθήκης, σ. 739-754. 47. Κ. Φράγκου, Ἐκ τῆς πράξεως τῆς «βιβλικῆς ἀγωγῆς» εἰς τὴν θεωρίαν τῆς αὐτῆς ἀγωγῆς, σ. 755-771. 48. Ἀ. Χαστούπη, Ἡ παρ' ἀρχαίους Ἑβραίοις καὶ Ἕλλησι διάφορος θεώρησις τῶν ἐν τῇ θρησκείᾳ καὶ τῇ φιλοσοφίᾳ προβλημάτων, σ. 772-797. 49. Π. Χρήστου, Τὰ σημεία τῆς ἀποκαλύψεως, σ. 798-810.

Ἰωάννης Καμρίνης

«Κληρονομία»). Δημοσίευμα Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν. Θεσσαλονίκη 1969-1970, τεύχη Α', Β', Γ', σχ. 8ον.

Ἐκ τῆς παρελθόντος ἔτους ἤρξατο δημοσιευόμενον τὸ μετὰ χεῖρας ἐξαμηνιαῖον θεολογικὸν σύγγραμμα, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καθηγητοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Π. Χρήστου, ἐν τῷ ὁποίῳ δημοσιεύονται μελέται, βιβλιοκρισίαι, καὶ ἐκκλησιαστικὰ καὶ θεολογικὰ χρονικά. Ἐκυκλοφορήθησαν μέχρι τοῦδε τὰ τρία πρῶτα τεύχη τῆς «Κληρονομίας», περιέχοντα τὰς ἐπομένους μελέτας:

Τεύχος Α' τοῦ Ι τόμου, Ἰανουάριος 1969: 1. J. Ratzinger, Die Bedeutung der Vä-ter für die gegenwärtige Theologie, σ. 15-38. 2. Σ. Ἀγουρίδου, Ἡ Χριστολογία τῶν Ἀπολογητῶν, σ. 39-64. 3. Π. Χρήστου, Τὸ ἔργον τοῦ Μελίτωνος περὶ Πάσχα καὶ ἡ ἀκολουθία τοῦ Πάθους, σ. 65-78. 4. H. Hunger, Ἐλιγίησεται ὁ οὐρανὸς ὡς βιβλίον, σ. 79-82. 5. S. Harkianakis, Die Trinitätslehre Gregors von Nazianz, σ. 83-102. 6. Γ. Μαντζαρίδου, Ἡ ἔννοια τῆς Θεολογίας, σ. 103-120. 7. Ε. Χρυσοῦ, Νεώτεροι ἀπόψεις περὶ Ἀναστασιῶν Συναϊτῶν, σ. 121-144. Βιβλιοκρισίαι, σ. 147-202. Χρονικά, σ. 203-216.

Τεύχος Β' τοῦ Ι τόμου, Ἰούλιος 1969: 1. W. Schneemelcher, Die patristische Tradition in orthodoxer und evangelischer Sicht, σ. 217-232. 2. Γ. Μαντζαρίδου, Τὸ ἡθικὸν νόημα τοῦ περὶ Τριάδος δόγματος, σ. 233-246. 3. Β. Ψευτόγκα, Τὸ ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ «Περὶ Πίστεως» τοῦ Μελίτωνος, ἀντιγνωστικὴ χριστολογικὴ ὁμολογία, σ. 247-274. 4. Δ. Τσάμη, Ἡ περὶ μεσότητος διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, σ. 275-284. 5. Θ. Ζήση, Ἡ περὶ γάμου διδασκαλία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, σ. 285-310. 6. Ε. Chrysos, Zur Datierung und Tendenz der Werke des Facundus von Hermiane, σ. 311-324. 7. Β. Τατάκη, Νικηφόρος μοναχὸς ἡσυχαστής, σ. 325-336. 8. Π. Χρήστου, Ἡσυχαστικὰ ἀναζητήσεις εἰς τὰ Ἰωάννια περὶ τὸ 1700, σ. 337-354. Βιβλιοκρισίαι, σ. 357-407. Χρονικά, σ. 411-431.

Τεύχος Α' τοῦ ΙΙ τόμου, Ἰανουάριος 1970: 1. Β. Στογιάννου, Ἡ παραβολὴ τοῦ Τελώνου καὶ Φαρισαίου εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Πατερικὴν παράδοσιν, σ. 1-41. 2. J. Karawidopoulos, Das paulinische Sündenverständnis bei den griechischen Kirchenvätern, σ. 42-52. 3. Ν. Ματσούκα, Γνώσις καὶ ἀγνώσις τοῦ Θεοῦ, σ. 53-87. 4. Δ. Τσάμη, Ἡ περὶ τοῦ ἀποδέκτου τοῦ λύτρου διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, σ. 88-111. 5. Χρ. Κωνσταντινίδου, Τὸ «Περὶ θείας Ἀποκαλύψεως» διάταγμα τῆς Β' Βατικανῆς Συνόδου κρινόμενον ἀπὸ ὀρθοδόξου πλευρᾶς, σ. 112-148. 6. Σ. Παπαδοπούλου, Προβλήματα τοῦ ἀρχαίου Μοναχισμοῦ, σ. 149-199. Βιβλιοκρισίαι, σ. 203-251. Χρονικά, σ. 255-258.

Ἰωάννης Καρμίρης